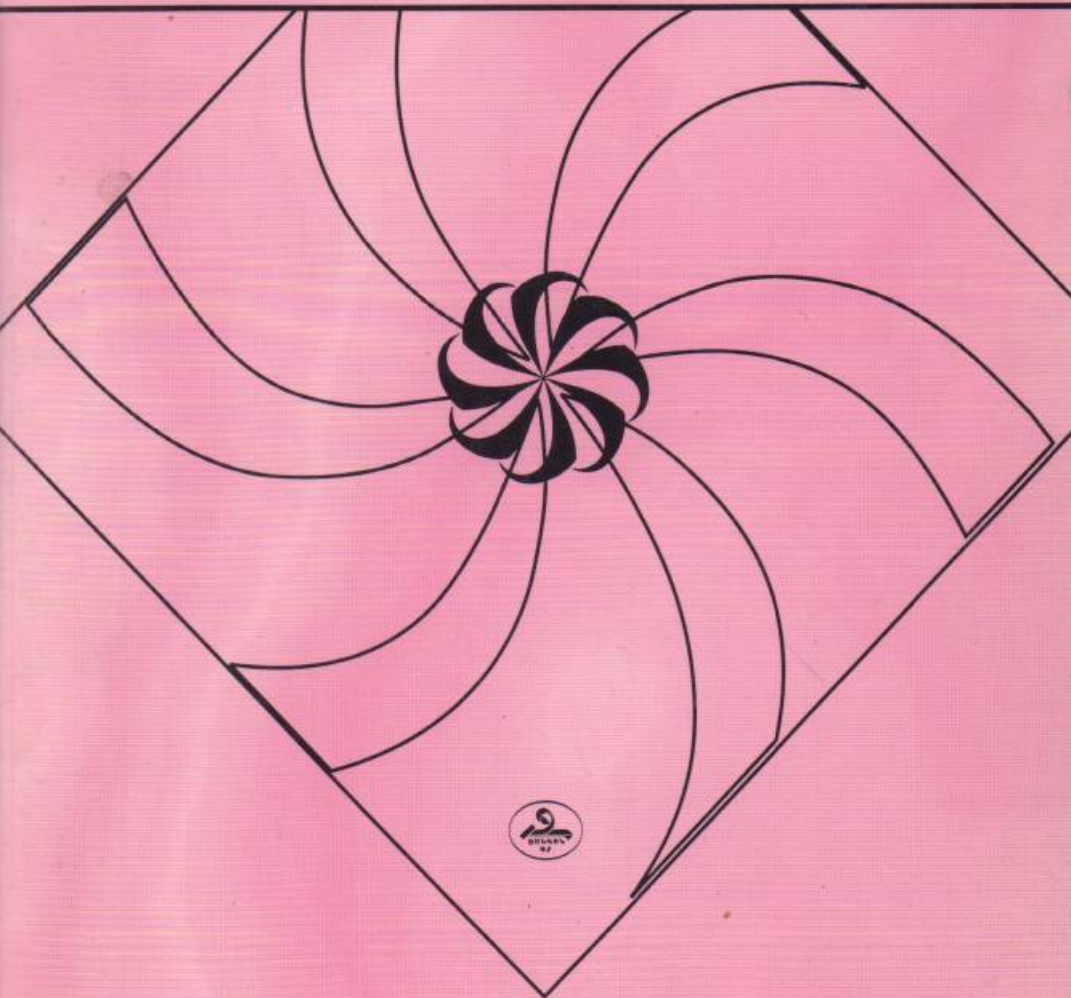

ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԳԱԼԻՔԻՆ ԸՆԴԱՌԱԶ

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ փոխտպայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

ՀՏԴ 35:323(479.25)
ԳՍԴ 68+66.3(23)
Շ 646

Եվիրում եմ Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր
ԱՐԱՄԻ (Ա. Մանուկյանի) չխամրող հիշատակին

Պատասխանատու խմբագիր՝
փոխտպայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա. Վ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Հրիհնյան Լ. Ղ.,
Շ 646 Հայաստան, գալիքին ընդառաջ (ռազմավարական հոդվածների ընտրանի),
Եր., Ձանգակ - 97, 2004, 40 էջ:

Հոդվածների սույն ժողովածուում ամերդադարձ է կատարվում հայոց ազգ - պետության
հիմնախնդիրներին և նրա կառուցման հեռանկարներին: Նախատեսված է մեծ ռազմավա-
րություն ուղղուի մասնագետների, քաղաքագետների և շահագրգիռ ընթերցողների համար:

Շ 1302000000
0003(01) 2004

ԳՍԴ 68+66.3(23)

ISBN 99930 - 2 - 927 - 0

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Սրբազրիչ՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝

Մ ա շ ա Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն
Արա Բ աղղ ա ս ս ր յ ա ն
Ն ա ռի հ ն ե Ն եր սի յ ա ն
Լ ա լ ա Հ ո վ ս ե փ յ ա ն ի
Ե փ ե մ Ս ա վ ա յ ա ն ի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Շավաղը՝ 2.5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
375051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+3741) 23-25-28,
ֆաքս՝ (+3741) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am,
էլ. կայք՝ www.zangak.am

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տեղեկանք: Հայաստանի Հանրապետությունը սահմանակից է
արևմուտքից Թուրքիային, հարավ-արևմուտքից՝ Նախիջևանին (Ադրբե-
ջանի խնամակալություն), որն իր արևմտյան ելուստում ունի Թուրքիայի
հետ ընդհանուր սահմանաչերտ (չուրջ 10 կմ), հարավից՝ Իրանին 46 կմ
ընդհանուր երկարությամբ, արևելքից՝ ԼՂՀ-ի հետ միասին Ադրբեջանին,
իյուսիսից՝ Վրաստանին: Արցախյան ազատամարտի հետևանքով «Մեղրու
միջանցքը» շարժվել է արևելք շուրջ 170 կմ-ով:

Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը, որը հանգեցրեց Լեռնա-
յին Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՀՀ) կազմավորմանը, ԽՍՀՄ լուծարու-
մից հետո վերածվեց միջազգային քաղաքականության խնդրի ու տարա-
ծաշրջանային վերադասավորումների տարրի: Ջուզահեռաբար ԼՀՀ անկա-
խության միջազգային ճանաչումը աստիճանաբար մտցվեց փակուղի, թե-
կուզև խորհրդային Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) կարգա-
վիճակի փոփոխությունը ինքնավարությունից անկախություն, իրականաց-
վել էր և՛ ԽՍՀՄ համապատասխան օրենսդրության, և՛ միջազգային իրավուն-
քի շրջանակներում անթերի, և գլխավորը՝ ձեռք էր բերվել ժողովրդի ինքա-
պաշտպանության անօտարելի իրավունքի հիման վրա:

Հատկանշական է, որ «Ղարաբաղյան շարժման» հանդեպ Արևմուտքի վե-
րաբերմունքը նրա սկզբնական փուլում, եթե խրախուսական էր (թերևս այն
դիտվում էր ԽՍՀՄ կազմալուծման ազդակներից մեկը), ապա Հարավային
Կովկասում Ռուսաստանի ազդեցության թուլացմանը համընթաց, այն դար-
ձավ ավելի չափավոր և տեղափոխվեց ժողովուրդների ինքնորոշումից, այ-
սինքն՝ բազմազգ պետությունների ներքին զարգացման գործընթացներից,
պետությունների տարածքային ամբողջականության, այսինքն՝ միջպետա-
կան հարաբերությունների ոլորտ:

Անտեսելով նախկին ԽՍՀՄ ինքնավարության ժողովրդավարորեն արտա-
հայտված ինքնիշխան կամքը ԼՀՀ հռչակման մասին (02.09.1991 թ.), տարբեր
փորձագետներ (օրինակ, Փոլ Գոբլ* և ուրիշներ) և միջազգային կազմակեր-
պություններ առաջադրեցին և շարունակում են որոնել հիմնախնդրի կարգա-
վորման (և ո՛չ լուծման) տարբեր նախագծեր, որոնցից մեկն էլ «տարածքների

* Գոբլի առաջարկության նշանակության վերլուծությունը տե՛ս Լիմա Կինսենթ. «Ի՞նչ
է ասում Փոլ Գոբլը և ո՞վ է նա», «Դրօշակ», 1992, քիվ 15, էջ 19-21:

փոխանակման» տարբերակն է: Հայկական կողմին առաջարկվում է Հայաստանի Հանրապետության նախկին Մեղրու վարչական շրջանը, այսպես կոչված, «Մեղրու միջանցքը» փոխանակել (իրականում համծնել) հետխորհրդային Ադրբեջանի երբևիցե մասը չկազմած ԼՂ ինքնիշխան պետության տարածքների հետ: Այսպիսով՝ հետխորհրդային Ադրբեջանը հնարավորություն է ստանում, միջազգային հանրության օժանդակությամբ իր մասը չկազմող և նրա վրա որևէ ազդեցություն չունեցող ԼՂ տարածքների հաշվին իրեն բռնակցել (անբարեխախտ) Հայաստանի Հանրապետության անքակտելի մասը կազմող ռազմավարական «միջանցքը»:

Ստեղծվում է տարօրինակ և թերևս համաշխարհային պատմությանը բուրովին անծանոթ մի նախադեպ. եթե իրականում զտման ու պատմամշակութային ցեղասպանության փորձի դիմաց և ագրեսիայի համար պատժված կողմը՝ Ադրբեջանը, փորձում է համաշխարհային հանրությանը մոլորեցնելու ճանապարհով իրեն ենթարկել (բռնակցել) քաղաքակրթորեն իրենից տարբեր (ԼՂ ազգաբնակչությունը միաբնակ հայեր են), իր ժողովրդի հետ եթե իրականում որևէ ընդհանրություն չունեցող (զենեզիս ապրող ադրբեջանցիները հիմնականում թյուրքական շիա-մահմեդական ցեղեր են) և լեզվամտածողությամբ առանձին մի ժողովրդի: Այսպիսով՝ ինչը չհաջողվեց զենքի ուժով ռազմի դաշտում, փորձ է արվում ձեռք բերել դիվանագիտության խարդավանքներով:

Անտեսվում է առհասարակ ՄԱԿ-ի 1970 թվականի Հռչակագիրը, որը հաստատում է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը և պետությունների վրա դնում որոշակի պարտականություններ: «Ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի ուժով, որը ամփոփված է ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ, — ասվում է այնտեղ, — բոլոր ժողովուրդներն իրավունք ունեն առանց արտաքին միջամտության որոշելու իրենց քաղաքական կարգավիճակը և իրականացնել իրենց տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային զարգացումը և յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է հարգել այդ իրավունքը համապատասխան կանոնադրության դրույթների (ընդգծումը իմն է, — Լ.Շ.)»:

Այդ դեպքում առաջանում է հարց. միջազգային իրավունքի շրջանակներում ամենապարզ հարցը ինչն է և տեղափոխվում երկրաքաղաքականության (զեոպոլիտիկայի) բարդ ոլորտ: Առաջարկը կամ հիմնախնդրի կարգավորումը տվյալ տարբերակով պարզ է, երկրառազմավարության (զեոստրատեգիա) բնագավառից է և ունի առնվազն երկու ենթաշերտ.

ա) **Տարածաշրջանային ենթաշերտ:** Տարածքների ենթադրյալ փոխանակությունը հայ ժողովրդի ազգային տարածքի վրա նրա պետական կազմավորումների երկու հատվածների միջև հօգուտ հետխորհրդային Ադրբեջանի, վերջնականորեն կասկածի տակ է դնում ինչպես ՀՀ և ԼՂ հետագա գոյությունն առհասարակ, այլև հեռանկարից զրկում է հայ ժողովրդին իր հայրենիքի վերջին հատվածում իր գոյությունն ու մշակութային ինքնությունը

պահպանելու, էլ չսասած բարգավաճելու հնարավորությունից: Այսպիսով տվյալ տարբերակը մինչև վերջ խարխուլում է հայոց ազգային անվտանգության հիմքերն ընդհանրապես: Ահա թե ինչու ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության ներքին ծալքերում «տարածքների փոխանակման» տարբերակը վերածվում է 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության մղծավանցի վերհուշի:

Այնհայտ է, որ «Մեղրու միջանցքի» բռնակցումից հետո, թյուրքական երկու թուրքիայի և Ադրբեջանի պետությունների միջև կառաջանա անընդմեջ ցամաքային կապ (տարածք) Ստամբուլից մինչև Բաքու, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը ռազմավարական կարևորագույն խարխիսներից մեկից: Չարագուշակ տարբերակի իրականացումը, հետևապես, ՀՀ-ն ԼՂ-ի հետ միասին կվերածի թյուրքական ջրավազան նետված մի շշի, որի խցանը կգտնվի եթե իրականում հակամարտություններից բզկտվող և թրքամետ վրաստանի գրպանում: Հետևապես, ավելորդ է անգամ կանխատեսել ռազմավարական այն աղետը, որին կենթարկվի Հայաստանն ու հայությունը ողջ աշխարհում: Եվ ՀՀ-ն, և՛ ԼՂ-ն կկորցնեն իրենց ռազմագիտական նշանակությունը՝ վերածվելով սովորական աշխարհագրական հետնախորշի, իսկ հայոց քաղաքակրթական ինքնության վերացումը կդառնա ժամանակի հարց: Հետևապես, հայկական կողմը չի կարող համաձայնվել «տարածքների փոխանակման» և ոչ մի տարբերակի հետ: Այստեղ, «խնդրի կարգավորման» շրջանակներում, չի կարող դեր խաղալ ոչ իշխանափոխության պերմանենտ շղթան, ոչ էլ ինչ-որ հաշտեցման հանձնաժողով:

բ) **Միջազգային ենթաշերտ:** Ո՞վ կշահի տարածքների ենթադրյալ փոխանակությունից: Բնականաբար, թուրքիան և թյուրքական Ադրբեջանը: Առաջին հերթին կիրականանա պանթյուրիքիստների իդեալը, **անընդհատ** ցամաքային հաղորդակցություն առաջացնել Նախիջևանի* և «Մեղրու միջանցքի» վրայով թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև: Այս ուղղությամբ առաջին քայլն արվել է դեռևս 1920-ական թվականներին, երբ թուրքիան ներսահմա-

* Հայկական Նախիջևանի արդի կարգավիճակը սահմանվել է ռուս-թուրքական 1921 թվականի մարտի 16-ի համաձայնագրով: Վերջինիս 3-րդ հոդվածը բեւադրում է. «Երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը... կազմե ինքնավար շրջան Ադրբեջանի խնամակալության տակ, պայմանով, որ Ադրբեջանը այս խնամակալությունը չի զիջի երրորդ պետության»: Եվ առհասարակ, Անտանտայի «կրտսեր» դաշնակից Հայաստանի բաժանումն ու բռնազավթումը լեհինյան Ռուսաստանի և ջեմալական թուրքիայի կողմից տիրապետչակ Մոլոտով-Ռիբենտրոպ (1939 թ., 23 օգոստոսի) դաշնագրի նախատիպն է և նրա առաջին գործադրումը: Հիշատակենք ժամանակակից թուրք հետազոտող Բյուլենտ Արազի ցիմիկ խոստովանությունն առ այն, որ ժամանակակից թուրքիայի հիմնադիր Քեմալ Աթաթյուրքը զերադասեց մատների արանքով մայել այն բանի վրա, որ Կովկասում և պարուն են մեր եղբայրակիցները: «Դրա համար նրան տվեցին Կարսն ու Արդահանը՝ խորհրդային Ռուսաստանի հետ անխախտ սահման հաստատելու համաձայնության փոխարեն»: (Տե՛ս Արազ Բ., Թուրքիա. Անդրկովկասի պետությունների հետ հարաբերությունների որոշ առանձնահատկությունները, «Կենտրոնական Ասիա և Կովկաս» (ռուս.), 2001, թիվ 5, էջ 100):

* Де Арчаго Эдуардо Хименес. Современное международное право. Пер. с исп. М., 1983, стр. 160.

նաշերտով (շուրջ 10 կմ) սահմանակից դարձավ Նախիջևանի խնամակալությանը: Ըստ մշտաբնակ բնակիչների, գործարարական համայնքի մասին, հերթը հասել է Նախիջևանն ու Ադրբեջանը իրար կապող «անվտանգության միջանցքին»: Ռորից հետո հավանաբար կարելի է «Եվրահամայնքի» օրինակով ստեղծել ցեղակից պետությունների «Թուրքահամայնք»:

Մեզ հայտնի չէ, թե արդյոք պրն Գորլը և ընկ. տեղյակ են թյուրքական այս իդեալի մասին, որի իրականացման ուղղությամբ առաջին փորձերը կատարվել են դեռևս Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, սակայն ավելորդ չենք համարում հիշեցնել թուրք զինվորական-պետական գործիչ Խալիլ փաշայի 1918 թվականին արտահայտած մի «անմեղ» բաղձանքի մասին: «Հաղթական խալիլ փաշան,— վկայում է ՀՀ քաղաքական և զինվորական գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը,— չէր մերժեր սկզբունքով Հայաստանի հողերի ընդարձակման պահանջը: Նա կանխիկ կառաջարկեր, որ հայերը դատարկեն Չանգեզուրի Մեղրիի գավառակը, որպեսզի իրենք անմիջապես կապվեն Բաքվի հետ. ի փոխարեն դրան պատրաստ էր ի հաշիվ Ադրբեջանի ընդարձակել Հայաստանի սահմանները, դեպի Ջիվանշիր և Վարանդա (այսինքն՝ դաշտային Արցախից էլ արևելք.— Լ. Շ.): Դա փաստորեն կնշանակեր ուժ տալ պանթուրանիզմին: Նա կառաջարկեր զինվորական դաշինք կնքել Դաշնակիցների դեմ: Այս կնշանակել վերջին հույսն էլ ջուրը ձգել...»²: Երիտասարդ հանրապետության իշխանությունները, բնականաբար, մերժեցին թուրքական առաջարկը: Շարունակեցին պայքարը թուրքական արշավանքի դեմ և ինչպես նկատում է գեներալ Լյուդեմիտրֆը, Անդրկովկասում «Թուրքիայի դեմ միայն հայերն էին կռվում 1918 թվականի սկզբներից ռուսական բանակի հեռանալուց հետո և ուր ամիս կասեցրին Բաքվի գրավումը»³: Նույն Ռուբենը 1926 թվականի օգոստոսի 11-ին գրում էր Արտաշես Չիլինգարյանին. «Մխիթարական չէ երկրի քաղաքական կացությունը: Հայաստանը թույլ է, կղզիացած՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի գերիշխանության տակ: Այժմ հարց կա Մեղրին տալ Ադրբեջանին, Նախիջևանը ընդարձակել»⁴:

Թերևս արժե հիշելը, որ ի տարբերություն պրն Գորլի և ընկ. նույնիսկ ֆաշիստական Գերմանիայի ղեկավարությունն էր հասկանում «տարածքների փոխանակման» հետևանքով առաջացող երկրաքաղաքական աղետի հնարավորությունը: Այն վերջին հաշվով նշանակում է «հայկական սեպի» անեացում: Քաղաքական աշխարհին ոչ անհայտ Ալֆրեդ Ռոզենբերգը վկայում է. Հիտլերը «իմ կարծիքը հարցրեց հայերի մասին (Օբերգալցերը, 22 օգոստոսի 1939 թ.— Լ. Շ.): Ես ասացի նրան, որ Հայաստանը լավագույն դարպասն է Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև, որի շնորհիվ նա կարող է կասեցնել պանթուրանական շարժման առաջխաղացումը դեպի Արևելք: Ընդհանուր առմամբ,

հայերը նստակյաց ազգ են և հմուտ արհեստավորներ»⁵: Ստացվում է, որե՛նք, որ ինչպես պրն Գորլը, այնպես էլ «տարածքների փոխանակման» տեսակետի, կողմնակիցները դուրս-ինչ չեն հեռացել զուտ թուրքական տեսակետից:

Այս ենթադրյալ փոխանակությունից կշահի, անշուշտ, նաև Արևմուտքը, սակայն, սոսկ մարտավարական առումով: Իսկ տանուլ կտա ռազմավարական հեռանկարը: Քանզի, մարտավարական իմաստով, իրողություն կդառնա Արևմուտքի, գլխավորապես ԱՄՆ-ի, ընթացիկ քաղաքականության անցողիկ նպատակը Հարավային Կովկասում: Հյուսիսից Իրանը թյուրքական «սանիտարական միջանցքով» կբաժանվի Հարավային Կովկասից՝ գլխավորապես Հայաստանի Հանրապետությունից և Եվրոպայի, թերևս Ռուսաստանի հետ հաղորդակցվելու հնարավորությունից, կհայտնվի եթնիկական արհեստական հակամարտությունների լաբիրինթոսում: Ռազմավարական հսկայական վնասներ կկրի Ռուսաստանը՝ դեպի հարավ Հարավային Կովկասով իր ելքը պայմանավորելով թուրք-ադրբեջանական քմահաճույքներով, անմիջապես ստանալով հակառուս տրամադրությունների էլ ավելի մեծ աճ Վրաստանում:

Ինչպես ասվել է, սակայն ռազմավարական առումով տանուլ կտա նաև Արևմուտքը: Անակոնդայի* ռազմավարության կիրառությունն այստեղ, ինչին հետևում է ԱՄՆ-ը տվյալ պարագայում, ղեկավար թե ռազմավարական հաջողություն ապահովի նրա համար: Քանզի խրախուսելով Թուրքիային դեպի Արևելք տեղաշարժի ձգտումներում, կամա-ակամա ուժեղացնելու է նրա ազգայնական տրամադրությունները, որից անեմաշատն զգուշանում է նույն Արևմուտքը, առաջին հերթին ԱՄՆ-ը: Այսպես, օրինակ, Հ. Մակքինլեյի երկրաքաղաքական բնորոշ (մոդել) ջատագով Ջր. Բեթզինսկին իրավաճիորեն նկատում է. Թուրքիան և Իրանը իրենց «երկրաքաղաքական կողմնորոշման մեջ դրսևորում են անհաստատունություն և ներքին առումով ներուժի իմաստով խոցելի են»⁶: Ավելին. «...առաջվա պես պարզ չէ, թե ինչպիսին է լինելու նրանց երկրաքաղաքական կողմնորոշումը և նույնիսկ ինչպիսին է լինելու գործերի ընթացքը երկու երկրներում էլ ազգային համախմբվածության տեսակետից»⁷: Այս հաստատումներից հետո Բեթզինսկին Թուրքիայի պարագայում անում է իր երկրաքաղաքական կանխատեսումը, նրա ռազմավարական ապագայի ընտրության հարցում նախատեսում է երեք հնարավոր զարգացումներ: «Թուրքիան հետևյալսերական պետություն է,— գրում է նա,— որը դեռևս գտնվում է իր ընտրության որոշման գործընթացի մեջ, ձգում է երեք ուղղություններով. մոդեռնիստները ցանկանում են նրանում տեսնել եվրոպական պետություն, և հետևապես, նայում են դեպի Արևմուտք, իսլամիստներ

⁵ *Բարտակչյան Գ. Պ.*, Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը (թարգմ. անգլ.), Եր., 1991, էջ 44-45:

* Անակոնդայի ռազմավարություն՝ առլանտիզմի երկրաքաղաքական ուղղությունը, որը միտված է Եվրասիայից առավելագույն սահմանային տարածք պոկելուն նրա երկրաքաղաքական ընդարձակումը զսպելու նպատակով:

⁶ Բեթզինսկի Ջր., Մեծ շախմատային տախտակ: Ամերիկայի գերիշխանությունը և նրա երկրառազմավարական գերակայությունները (թարգմ. անգլ., (ռուս.), Մ., 1999, էջ 161:

⁷ Նույն տեղը, էջ 161:

² Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Թեհրան, 1982, հ. 7, էջ 145:

³ Տե՛ս *Корсаков С. Х.* Коммунистическая партия в борьбе за победу Октябрьской революции в Армении. Ер., 1959, стр. 113:

⁴ Տե՛ս «Հայրենիք» (Բնտոմ), 1963, թիվ 11, էջ 21:

րը հակված են դեպի Մերձավոր Արևելք և մահմեդական համագործակցություն, և այսպիսով, նայում են դեպի հարավ, դեպի պատմություն նայող ազգայնականները տարածաշրջանում տեսնում են Կասպից ծովի ավազանի և Միջին Ասիայի քյուրքական ժողովուրդների նոր դերակատարությունը, և այդպիսով նայում են դեպի Արևելք: Այդ հեռանկարներից յուրաքանչյուրը պատվում է տարբեր ռազմավարական առանցքների շուրջ, և քեմալականների հեղափոխությունից հետո առաջին անգամ այդ դիրքորոշումների միջև բախումը որոշ անվաստախույսում է մտցնում Թուրքիայի տարածաշրջանային դերի հարցի մեջ⁸: Եթե Թուրքիայի եվրոպականացումը անհաջողության մատնվի ներքին, թե արտաքին պատճառներով, եզրակացնում է Բժեզինսկին, ապա Չայաստանը և Վրաստանը ստիպված կլինեն «հարմարվել Ռուսաստանի շահերին»: Նրանց ապագան այդ դեպքում կվերածվի Ռուսաստանի էվոլյուցիայի գործառույթի (ֆունկցիայի), կախված Ռուսաստանի ընդարձակվող եվրոպայի հետ հարաբերությունների զարգացումներից⁹:

Անշուշտ, Բժեզինսկու ինչպես վերոշարադրյալ հաստատումները, այնպես էլ եզրակացությունները ճիշտ են արտացոլում Թուրքիայի և նրա շուրջ ընթացող խորքային գործընթացները, սակայն անակոնդայի ռազմավարությանը հարազատ մնալու ձգտումը, Heartland-ը* (սիրտ-երկիր) ջախջախված տեսնելու բուն ցանկությունը թույլ չեն տալիս գլոբալ ռազմավարության շրջանակներում (Թուրքիայի պարագայում) երկրառազմավարության շեշտադրումներն իրենց իսկական տեղը դնելու:

Բժեզինսկին գրեթե անտեսելով Թուրքիայի երկրառազմավարության մեջ ազգայնական ուղղության հնարավոր վտանգները, ինչը գլոբալ աղետի սաղմերն ունի իր մեջ, մերձակա և հեռանկարային պայքարի առաջնահերթ խնդիր է համարում նրա զարգացման իսլամական թեքման կասեցումը: Այս շեշտադրումը, անշուշտ, հատուկ չէ միայն Բժեզինսկուն: Այդուհանդերձ, նա առավել պարզությամբ է ձևակերպել այդ տեսակետը: Նա գտնում է, որ «Ամերիկյան պետք է օգտագործի իր ազդեցությունը եվրոպայում... պայմանով, որ Թուրքիայի ներքին քաղաքականության մեջ տեղի չունենա կտրուկ թեքում դեպի իսլամական ուղղություն»¹⁰: Նրա դատողություններում նույնիսկ անթաքույց սպառնալիք կա դեպի եվրոպան: Այսպես. «Թուրքիան,— գրում է նա,— շարունակելով իրեն զգալ եվրոպայում իզոլյ (վտարակ, անջատավոր — Լ.Շ.), կդառնա ավելի իսլամական»¹¹: Եվ բնական է, որ Թուրքիայի քաղաքական դեկավարությունը, գիտենալով նման դիրքորոշման մասին, ճարպկորեն շահարկում է և օգտագործում Բժեզինսկիների այս «վախը»:

Անկասկած է, որ Թուրքիայի թեքումը դեպի իսլամական երկրառազմավար

⁸ Նույն տեղը:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 180:

* Heartland՝ Մակքինդեյի եզրը, որը իրենով նշանակում է ներքամաքային եվրասիական տարածքը, որի շուրջն է տեղի ունենում պատմական զարգացման տարածական շարժը: Համընկնում է Ռուսաստանի տարածքի հետ:

¹⁰ Նույն տեղը, էջ 241:

¹¹ Նույն տեղը:

ություն որոշակի խնդիրներ կծնի Առաջավոր Ասիայում և զլխավորը Արևմուտքի ու Իսրայելի հետ հարաբերություններում, սակայն, ինչպես մեզ է թվում, էլ ավելի մեծ բարդություններ կառաջացնի ազգայնական ռազմավարությունը Ռուսաստանի հետ: Վերջինս ստիպված կլինի «կենտրոնանալ» և «կենտրոնացնել» «մերձավոր արտասահմանը», ինչից զգուշանում է Արևմուտքը: Կարծում ենք, «կենտրոնանալ» նաև Արևելքի արթնացող հսկան Չինաստանը և կլիոխի իր երկրառազմավարության շեշտադրումները, հասկանալի է, ինչու: Այդ բլոկին կմիանա, ուզի թե չուզի, Իրանը և այլն: Այնպես որ, ազդեցորին «խաղացնելու» անթաքույց ձգտումն իր մեջ ունի տարածաշրջանային անվտանգությունից դուրս նետվելու հսկայական կարողականություն: Աշխարհը, սակայն Մյունխենի հետևանքները մի անգամ ճաշակել է... Եվ ճիշտ է Բժեզինսկին, երբ գրում է, թե Չայաստանն ու, թերևս, Վրաստանը այդ պարագայում կենտվեն Ռուսաստանի գիրկը, բայց դա է, արդյո՞ք Արևմուտքի ռազմավարության ներքին տրամաբանությունը... Եվ հանուն ինչի՞...»

Ուշագրավ է Վ. Պ. Ստուպիչինի դատողությունը: Անհանգստացած Ռուսաստանի, եվրոպայի, և ինչու չէ, ԱՄՆ-ի ապագայով, համամարդկային արժեքների համար, նա գրում է. «Անդրկովկասում, Ղարաբաղի շուրջ և մյուս «թեժ կետերում», որոնք երևան եկան որպես հետևանք կայսերական փոքր մտածողության երբ տոնահարում են ժողովուրդների ազգային իրավունքները, որոնք բռնի ծուլման չեն ենթարկվում, լուծվում է ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև ընդհանուր մարդկային արժեքների ճակատագիրը»: Համաձայն լինելով Վ. Պ. Ստուպիչինի տեսակետի հետ, կցանկանայինք միաժամանակ հավատալ, որ, իրոք, «Եվրոպան խորապես շահագրգռված է, որ հարկադրի թուրքերին հարգել այդ արժեքները, հարգել միջազգային իրավունքը, հարգել միջազգային համագործակցության բարոյական հիմքերը, այլապես համաքյուրքական ժանտախտը կսկսի տարածվել աշխարհով մեկ...»¹²:

Իսկ «համաքյուրքական ժանտախտը» կտարածվի, առաջին հերթին հավանաբար «հայկական դարպասով»: Մանավանդ, որ այդ ճանապարհին զուգահեռ թուրք-պարսկական համաձայնագրով (1932 թ.) Թուրքիան կարողացել է թուրք-պարսկական սահմանագծի հյուսիսային հատվածում տարածքների շահավետ փոխանակության միջոցով տիրանալ սահմանագծի ռազմագիտական նշանակություն ունեցող կետերին: «Պարսկաստանի հետ ունեցած նրա (Թուրքիայի-Լ.Շ.) սահմանների հյուսիսային մասերը բռնում են ռազմագիտական այն կետերը, հաղորդակցության այն ուղիները,— արժևորում է Ս. Վրացյանը,— որոնք ուղիղ գծով, թուրք մահմեդական զանգվածների միջով, պարսից և ռուսական Ադրբեջանների վրայով տանում են դեպի Կասպից ծով և Անդրկովկասյան երկրներ»¹³:

Ինչն է: Խոսք տանք ռուսական այլ հեղինակների ևս: Երկքաղաքական իմաստով, գրում է ոչ անհայտ Ալ. Արբատովը, հատուկ կարևորություն ունի այժմ գոյություն ունեցող «ոչ մեծ ճեղքը», այսպես կոչված «Մեղրու միջանցքը» հայ-

¹² Ստուպիչին Վ. Պ., Ղարաբաղյան կոնֆլիկտը. 1992-1994, (ռուս.), Ս., 1998, էջ 23:

¹³ Վրացյան Ս., Թուրք-պարսկական սահմանավեճը, «Դրոշակ», 1929, թիվ 6-7, էջ 126:

կական տարածքում, որը բաժանում է Թուրքիան ադրբեջանական անկլավ Նախիջևանով մնացած Ադրբեջանից՝ Կասպից ծովով ուղիղ հաղորդակցությամբ Միջին Ասիայից: «Ահա թե ինչու, — ասում է Արբատովը, — Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքների փոխանակումը, ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղը, կլինի ոչ շահավետ Ռուսաստանի համար»¹⁴: Պարզվում է, մի այլ ռուս փորձագետ, Վ. Նիկոնովը միայն վերջերս է հանկարծ իր համար հայտնագործել, որ 1921 թվականի ռուս-թուրքական գործող պամանագրով, որով Հայաստանը բաժանվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի և քենալական Թուրքիայի միջև, «Ռուսաստանն է Անդրկովկասի երեք պետությունների սահմանների երաշխավորը, ինչպես նաև երաշխավորը Վրաստանում Աջարիայի և Ադրբեջանում Նախիջևանի ինքնավար կարգավիճակների»¹⁵: Իսկ մենք, մեր հերթին, շատ լավ գիտենք, որ ամենին էլ Ալիսայի հայելիների աշխարհում չենք ապրում:

Մի ոչ անկարևոր հանգամանք է: Թուրքիայի գալիքի վերաբերյալ կանխատեսումներում, ինչպես տեսանք, Բժեզինսկին նախատեսում է երեք հնարավոր տարբերակ և նրանք հատուկ առանձնացնում է միմյանցից: Սակայն, Բժեզինսկին չի կարող չգիտենալ, որ հասարակական կյանքում առհասարակ, այն էլ երկրաքաղաքական վերադասավորումներում, ապագային միտված զարգացումները չեն կարող դրսևորվել մաքուր տեսքով, իրարից բացարձակ առանձին: Հետևապես, ենթադրելի է, որ արմատական իսլամը կամ իսլամական արմատականությունը Թուրքիայում կներկայանա պանթուրքիզմի շաղախով: Պատմության մեջ մի անգամ արդեն դա տեղի է ունեցել: Իսկ փորձել Թուրքիան ուղղորդել դեպի Արևելք, թեկուզև Ամերիկյան խողովակով, կնշանակի ուժեղացնել նույն արմատական իսլամը նույն Թուրքիայում:

Նկատենք, որ ԱՄՆ-ում բոլոր ռազմագետները չեն, որ բաժանում են Բժեզինսկու դիրքորոշումները: Օրինակ, Գրահամ Ֆուլլերը այսօր էլ Թուրքիայի երկրառազմավարության մեջ, Բալկաններից մինչև Արևմտյան Չինաստան, ցույց է տալիս պանթուրքիզմի տարրը: Թուրքիան ձգտում է, նկատում է Ֆուլլերը, ստեղծել թուրքալեզու պետությունների միություն: Թերևս այստեղ արժե Բժեզինսկու պնդմանը տալ հռետորական երանգ, իսկ դա ընդհանրապես և ամբողջությամբ առած համապատասխանում է Թուրքիայի փաստական հնարավորություններին:

Եվ առհասարակ, Թուրքիան Արևմուտք չէ, որը շատ լավ գիտակցում է Եվրոպան: Այլ է նրա մշակութային ինքնությունը: Եվ ճիշտ է Ս. Հանթինգթոնը, որը նկատի ունենալով Թուրքիայի մշակութային երկատվածությունը այդ երկիրը անվանում է «պառակտված երկիր» («torn-state»): Այսպիսի երկրներն առանձնանում են երկու երևույթով, գրում է Հանթինգթոնը. «Դրանց առաջնորդները խոսում են նրանց մասին որպես երկու երկրների միջև «կամրջի»,

¹⁴ Արբատով Ա. Գ., Ռուսաստան. ազգային անվտանգությունը 90-ական թվականներին, «Միջազգային տնտեսություն և միջազգային հարաբերություններ» (ռուս.), 1994, թիվ 9, էջ 14:

¹⁵ Տես «Նովոյե վրեմյա», 27 ապրիլի 2002 թ.:

իսկ դիտորդները նրանց նմանեցնում են երկերեսանի Յանուսի հետ»¹⁶: Քենալը, գրում է Հանթինգթոնը, Թուրքիան վերածեց «բզկտված երկրի»¹⁷: Նման երկրներում «գերիշխում է մի քաղաքակրթություն, սակայն նրանց առաջնորդները ցանկանում են փոխել նրանց քաղաքակրթական նույնականությունը»¹⁸: Ըստ որում, այդպիսի երկրները «անվստահ են իրենց մշակութային նույնականության մեջ»¹⁹: Հասկանալի է, որ այդպիսի երկրից մնայուն ռազմավարություն դժվար է ակնկալելը պատմական հեռանկարի առումով: Սա, անշուշտ, հասկանում է Հանթինգթոնը և հարևանցիորեն այն ընդունում:

Եվ վերջինը:

Անկասկած է, ինչպես գրում է Բժեզինսկին, որ Միացյալ Նահանգների ազգային շահերից չի բխում «առնիշտ թշնամանքի պահպանումը ամերիկա-իրանական հարաբերություններում»²⁰, մի ժողովրդի պարսիկների հետ, որին բնորոշ է, նույն Բժեզինսկու արտահայտությամբ, «բարձր աստիճանի ազգային և նույնիսկ կայսերական ինքնագիտակցությունը»²¹: Անշուշտ, Բժեզինսկին չի սխալվում այս պարագայում, սակայն փորձում է ցանկությանը տալ իրականության կերպարանք, երբ պնդում է, թե Թեհրանի մոսկովամետ դիրքորոշումը մարտավարական բնույթ ունի²², թեկուզև այստեղ, այդուհանդերձ, որոշակի դեր ունի Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքականության «իրապաշտությունը»:

Թերևս, ռազմավարության տեսանկյունից Ամերիկայի համար ցանկալի է, իսկապես, Իրանի «վերադարձը, արևմտամետ դիրքորոշումներ»²³, սակայն ոչ Մոսկվայի հետ հակադրության հաշվին, ինչը ստեղծված երկրաքաղաքական իրադրության մեջ հնարավոր էլ չէ: Դա, մասնավորապես, ՀՀ-ին թույլ կտար ավելի վստահ վարել պետականության ամրապնդման քաղաքական գիծը, և ավելի հանգիստ նայել իր ազգային անվտանգության հիմնախնդիրներին: Գալիքը, թերևս իր մեջ ունի զարգացման այս սաղմը: Դա թույլ կտար նաև հայկական երկու պետական կազմավորումներին քիչ մտածել երկրառազմավարական կողմորոշումների և արտաքին միջամտությունների վտանգի մասին, իսկ հայ ժողովրդին որպես Արևելքում արևմտյան քաղաքականության տարրերի կրողի՝ համեստ առաքելության իրականացման մասին: Նման պարագաներում է, սակայն, որ Բժեզինսկուն մի քիչ պակասում է «վիլսոնյան իդեալիզմը»:

Վերջին հաշվով, տարածաշրջանում և նրա շուրջ առաջացած հակասական

¹⁶ Հանթինգթոն Ա., Քաղաքակրթությունների բախումը և համաշխարհային կարգի վերականգնավորումը (ռուս.), "Pro et Contra", հ. 2, թիվ 2, 1997, էջ 132:

¹⁷ Նույն տեղը, էջ 124:

¹⁸ Նույն տեղը, էջ 132:

¹⁹ Նույնի «Արևմուտքը եզական է, սակայն համապարփակ չէ» (ռուս.), «Համաշխարհային տնտեսություն և միջազգային հարաբերություններ», 1997, թիվ 8, էջ 88:

²⁰ Բժեզինսկի Զբ., նշվ. աշխ., էջ 241:

²¹ Նույն տեղը, էջ 162:

²² Տես նույն տեղը:

²³ Նույն տեղը, էջ 180:

իրադրությունը, երկրաքաղաքական ճառագայթների հզոր բախումն ու փոխադարձ չեզոքացումը ուրվագծում են հենց այս ապագան: Իսկ տարածքների փոխանակման տեսակետի համար տեղ կա պատմության աղբակույտի մեջ:

ՀԱՆԹԻՆԳՅՈՒՆԻ ՀԻՊՈԹԵԶԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(հայեցակարգի ուրվագիծ)

Նոր աշխարհակարգի ձևավորումը և նրա համատեքստում աշխարհի տարբեր մասերում ընթացող գործընթացները հետխորհրդային տարիներին դարձան ռազմավարության (երկրաքաղաքականության) ոլորտի տարբեր հեղինակությունների վերլուծությունների առարկան և զուգահեռաբար առաջադրվեցին գալիքի տարբեր նախագծեր:

Դրանցից մեկն էլ «քաղաքակրթությունների բախման» հանքինգթոնյան հիպոթեզն է, որը, նկատենք, դարձել է 20-րդ դարավերջի և մեր օրերի ռազմավարական մտքի կատալիզատորը՝ հարցադրումների նորարարությամբ և համախալուծումների, ուղղակի ասենք, անսովորությամբ:

Ասվածի տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Սենյունել Հանթինգթոնի՝ Հայաստանին և հայ ժողովրդին վերաբերող դատողությունները, այդ շրջանակներում նաև Արցախի խնդրի շուրջ ընթացող քննարկումների տրամաբանությունը: Ինչպես մեզ է թվում, «հայկական թղթածրարի» հանքինգթոնյան իմացությունը, որը դրսևորվում է ինչպես նրա առանձին հոդվածներում¹, այնպես էլ 1996-ին լույս տեսած մեծագրու-

¹ Huntington P. Samuel (Хантингтон Самюэль).

— Столкновение цивилизаций? — "Полис", 1994, N1, с. 33-46. (The Clash of Civilizations? — "Foreign Affairs", Summer 1993).

— Грядущее столкновение цивилизаций? (Краткий вариант статьи "Столкновение цивилизаций?" из газеты "Нью Йорк Таймс"). — "США: экономика, политика, идеология", 1994, N3, с. 39-41.

— Если не цивилизации, то что? Парадигмы мира после холодной войны. — "США: экономика, политика, идеология", 1994 N 4, с. 71-75. (If not civilizations, what? Paradigms of the Post-Cold War World. — "Foreign Affairs", November/December, 1993).

— Столкновение цивилизаций и что она может означать для России. — "Общественные науки и современность", 1995, N3, с. 133-136.

— Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации. (The Future of Democratic Development: From Expansion to Consolidation). — "Мировая экономика и международные отношения", 1995, N6, с. 87-94.

— Запад уникален, но не универсален. — ("Foreign Affairs", December, 1996), "Мировая экономика и международные отношения", 1997, N8, с. 84-93.

թյան մեջ², որոշակի լրացումների ու ճշգրտումների կարիք ունի, քանզի Հանքինգթոնը սոսկ հետազոտող և շարքային քաղաքացի չէ, այլ ԱՄՆ քաղաքական խթանիչներին (establishment) հեղինակավոր անդամ և policy-maker-ներից մեկը: Չէ որ Հանքինգթոնի կարծիքի հետ հաշվի է նստում ամերիկյան քաղաքական ընտրանին, նրա տեսակետը քննարկվում է աշխարհով մեկ և ազդում է տարբեր ժողովուրդների քաղաքական ճակատագրի վրա: Իսկ եթե հաշվի առնենք նաև Ալ. Դուգինի կողմից Հանքինգթոնի որպես համարապետականների խոսափողի որակավորումը՝ թե նա, Հանքինգթոնը, բավական ճշգրիտ է արտացոլում երկու նորագույն երկրաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) նախագծերից մեկի՝ նեոատլանտիզմի (պահպանողական ուղղություն) էությունը³, ապա հետևության պատկերն առավել պարզ կդառնա:

Ուստիև վերոշարադրյալի լույսի ներքո առաջնահերթ նշանակություն է ծեռք բերում քաղաքակրթությունների հավանական բախման հիպոթեզում հայոց տեղի ճշգրտումը՝ քաղաքակրթությունների դասակարգման նրա կիրառած գլխավոր չափանիշի՝ կրոնի և կրոնական պատկանելության հատկանիշով: Այսպես՝ «կրոնը, — գրում է նա, — քաղաքակրթության կենտրոնական, որոշիչ բնութագիրն է», և անմիջապես մեջ է բերում Քրիստոֆեր Դաուսոնի (Ch. Dawson) այն պնդումը, թե «մեծ կրոնները այն հիմքերն են, որոնց վրա հիմնվում են մեծ քաղաքակրթությունները»⁴ «Կրոնը, — կրկնում է մի այլ տեղ Հանքինգթոնը, — քաղաքակրթության հիմնական որոշիչ հատկանիշն է...»⁵: Եվ մեխանիկական նույնականություն տեսնելով Ուղղափառության և Արևելյան եկեղեցիների միջև, Հանքինգթոնը հայերին «տեղադրում է» «ուղղափառ քաղաքակրթության» սանդղակում, ինչի հետևանքով Հայաստանը հայտնվում է ուղղափառ-սլավոնական աշխարհի կազմում: Իսկ Ռուսաստանին վերագրելով «ուղղափառ քաղաքակրթություն», — նկատում է ռուս հետազոտող Նիկոլայ Յուստանովը, — նրա համար (հետևաբար նաև Հայաստանի — Լ.Շ.) նախատեսում է «համագործակցության կրավորական ձև»⁶:

Ա. ԿՐՈՆԸ ՈՐՊԵՏ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀԱՏՎԱՆԻՇ. ՀԱՆԹԻՆԳՅՈՒՆԻ ՏԵՍԱԿԵՏԸ

Հայտնի է Հանքինգթոնի տեսակետն առ այն, որ հետերկրյան աշխարհում լուրջ քաղաքականությունը դառնում է էթնիկական քաղաքականությունը:

² Столкновение цивилизаций. Пер с англ. М.: ООО "Издательство АСТ", 2003, 603 с. (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York, Simon and Schuster, 1996, 368 p.).

³ Ств' Дугин Александр. Основы Геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. Изд. 3-е, доп., М., 1999, т. 115.

⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ., М., 2003, стр. 59-60.

⁵ Սույն տեղը, էջ 410:

⁶ Սույն տեղը, էջ 6:

«Գլոբալ քաղաքականությունը՝ դա քաղաքակրթությունների՝ քաղաքականությունն է: Գերտերությունների մրցակցությունը վերաճում է քաղաքակրթությունների բախման: Առաջին անգամ պատմության մեջ, — ազդարարում է Զանթինգոնը, — գլոբալ քաղաքականությունը դառնում է բազմաբևեռ և բազմաքաղաքակրթական»⁸: Եկատենք, հարևանցիորեն, որ, ըստ Զանթինգոնի, իրադրության բազմաբևեռայնությունը անկամխատեսելի է⁹: Այս տեսակետը Զանթինգոնը դարձնում է ելակետային իր հայտնի մեծագրության մեջ: Չետերկբևեռ աշխարհում, — գրում է Զանթինգոնը, — «լուկալ քաղաքականությունը էթնիկական քաղաքականությունն է. գլոբալ քաղաքականությունը՝ դա քաղաքակրթությունների քաղաքականությունն է: Գերտերությունների մրցակցությունը փոխարինվել է քաղաքակրթությունների բախումով»¹⁰: Ընդ որում, այդ նոր աշխարհում, Զանթինգոնի կարծիքով, գլոբալ քաղաքականության կենտրոնական ու ամենավտանգավոր տեսանկյունը դառնում է տարբեր քաղաքակրթությունների միջև կոնֆլիկտը¹¹:

Զանթինգոնն արձանագրում է, որ աշխարհն այլևս չի բաժանվում ազատ աշխարհի, երրորդ աշխարհի և կոմունիստական բլոկի, իսկ աշխարհի պարզ բաժանումը աղքատ և հարուստ ճամբարների, կամ ժողովրդավարականի և ոչ ժողովրդավարականի արդեն բավարար չէ: Արդյունավետ է և ճիշտ աշխարհի երկրների բաժանումը այս կամ այն քաղաքակրթություններին պատկանելու հատկանիշով: «Մակրոմակարդակում խոսքը գնում է, — բացատրում է Զանթինգոնը, — քաղաքակրթությունների բախման մասին, իսկ միկրոմակարդակում տարբեր քաղաքակրթությունների պատկանող պետությունների ու ժողովուրդների միջև հատկապես ցավազին, տևական և դաժան կոնֆլիկտների մասին»¹²: Իսկ պետություններն ավելի ու ավելի շատ են մտածում «քաղաքակրթությունների կատեգորիաներով» և այդ տեսանկյունով էլ, — եզրակացնում է Զանթինգոնը, — որոշում *իրենց տեղն աշխարհում և իրենց շահերը*

⁸ «Քաղաքակրթությունը, — գրում է Զանթինգոնը, — դա մարդկանց մշակութային ամենաբարձր ընդհանրությունն է և մշակութային նույնականացման ամենալայն մակարդակը, դրանից զատ՝ ինչը մարդուն տարբերում է մյուս կենսաբանական տեսակներից: Այն որոշվում է ինչպես առարկայական տարրերով, ինչպիսիք են լեզուն, պատմությունը, կրոնը, սովորույթները, սոցիալական հաստատությունները, այնպես էլ մարդկանց ենթակայական նույնականացումով» (Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, էջ 51): «Քաղաքակրթությունը, — շեշտում է Զանթինգոնը, — որին պատկանում է մարդը, ամենաբարձր աստիճանն է, որը թույլ է տալիս նրան հստակորեն նույնացնել իրեն» (Նույն տեղը, էջ 51): «Սովորաբար քաղաքակրթության տակ հասկացվում է բարոյականության, կրոնի, կրթության, արվեստի, փիլիսոփայության, տեխնոլոգիաների, նյութական բարեկեցության, և հավանաբար, բազմաթիվ այլ բաների ավելի բարձր մակարդակի բարդ խառնուրդ» (Նույն տեղը, էջ 529):

⁹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и что она может означать для России. — «Общественные науки и современность», 1995, N3, стр. 134.

⁸ Տե՛ս Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, էջ 346.

¹⁰ Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, стр. 24.

¹¹ Նույն տեղը, էջ 7:

¹² Хантингтон С. Если не цивилизации, то что? Парадигмы мира после холодной войны. — «США: экономика, политика, идеология», 1994, N 6, стр. 72.

(ընդգծումը իմն է. — Լ. Շ.)¹³: Սառը պատերազմին հաջորդող շրջանում, — ավելի է կոնկրետանում Զանթինգոնը, — պետություններն «իրենց շահերը ավելի շատ են որոշում քաղաքակրթության հաշվառումով»¹⁴: Զանթինգոնը ցույց է տալիս նաև համաշխարհային զարգացման միտումը՝ հանգելով երկրառազմավարության ոլորտում սկզբունքային նշանակության եզրահանգման. պետականության հզորության աճը, որը գերիշխում էր Արևմուտքում, տեղափոխվում է դեպի ոչ արևմտյան քաղաքակրթություններ: Գլոբալ քաղաքականությունը դարձել է բազմաբևեռ և բազմաքաղաքակրթական¹⁵:

Եվ ընդհանրապես, իր հիպոթեզն ապացուցելու համար Զանթինգոնը անդրադառնում է հիմնախնդրի տարբեր կողմերին և առաջ է քաշում նոր հիմնավորումներ: Այսպես, օրինակ, նա գտնում է, որ համաշխարհային քաղաքականությունը քնակոխում է նոր փուլ, երբ երկրների ու ժողովուրդների միջև կոնֆլիկտի հիմնարար աղբյուրը կգտնվի ոչ թե գաղափարախոսության ու տնտեսության բնագավառում, այլ «մշակույթի ոլորտում»: Գլոբալ քաղաքականության գլխավոր կոնֆլիկտները տեղի կունենան «տարբեր քաղաքակրթությունների երկրների ու ժողովուրդների միջև»: Քաղաքակրթությունների այդ բախումը կգերիշխի գլոբալ քաղաքականության մեջ¹⁶: Չետերկբևեռ աշխարհում, բացատրում է Զանթինգոնը, նախկին հարցը «Ո՞ւմ կողմն եք դուք» փոխարինվել է ավելի սկզբունքային հարցով. «Ո՞վ եք դուք»: «Չետեսապես, — գտնում է Զանթինգոնը, — յուրաքանչյուր երկիր պետք է ունենա պատասխան: Այդ պատասխանը՝ երկրի մշակութային ինքնությունն է և որոշում է նրա տեղը համաշխարհային քաղաքականության մեջ, նրա բարեկամներին ու թշնամիներին»¹⁷:

Եվ այսպես, իր առաջադրած քաղաքակրթական հայեցակարգի շրջանակներում լուծելով նաև մեթոդաբանական կարևորագույն խնդիրներ, Զանթինգոնը հանգում է շատ ավելի առարկայական ու կոնկրետ կանխատեսումների: «Սոտակա տարիներին, — գրում է Զանթինգոնը, — տեղական կոնֆլիկտները ամենահավանականն է, որ կվերաճեն խոշոր պատերազմների ինչպես Բոսնիայում, այնպես էլ Կովկասում, այն դեպքերում, երբ նրանք տեղի կունենան քաղաքակրթությունների բաժանման գծերում: Զաջորդ համաշխարհային պատերազմը, եթե այդպիսին տեղի կունենա, կլինի պատերազմ քաղաքակրթությունների միջև»¹⁸:

Իսկ ընդհանրապես սահմանելով, որ քաղաքակրթությունը դա մարդկանց մշակութային ընդհանրության ամենաբարձր ծնն է և հատկանիշների ամենալայն տարրապատկերը (спектр), որոնք որոշում են ժողովրդի մշակութային ինքնությունը, կանխատեսում է, որ աշխարհի պատկերը ավելի ու ավելի մեծ չափերով կորոշվի յոթ կամ ութ գլխավոր քաղաքակրթություններով

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 73:

¹⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, стр. 36.

¹⁵ Նույն տեղը, էջ 27:

¹⁶ Хантингтон С. Грядущее столкновение цивилизаций? — США: экономика, политика, идеология, 1994, № 3, стр. 39.

¹⁷ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, стр. 186.

¹⁸ Хантингтон С. Грядущее столкновение цивилизаций?, стр. 39.

արևմտյան, կոնֆուցիական, ճապոնական, իսլամական, հինդու, սլավոնա-ուղղափառ, լատինաամերիկյան և, հնարավոր է, աֆրիկյան¹⁹: Ընդ որում, գտնում է Հանթինգտոնը, ամենաարյունոտ կոնֆլիկտները տեղի կունենան այդ մշակույթները բաժանող սահմանների երկայնությամբ²⁰: Այս եզրակացությունը, վերջին հաշվով, բխում է Հանթինգտոնի մշակութային կողմնորոշումից: Նա պնդում է, որ նոր աշխարհում ամենամասշտաբային, կարևոր ու վտանգավոր կոնֆլիկտները տեղի կունենան... տարբեր մշակութային նույնականացման ժողովուրդների միջև²¹: Հանթինգտոնի մտահղացումով այստեղ կարևորագույն, կարելի է ասել առաջնահերթ դերը պատկանում է կրոնին: Եվ քանի որ կրոնը հանդիսանում է քաղաքակրթության հիմնական որոշիչ հատկանիշը, «բեկման գծերի»²² երկայնքով պատերազմները գրեթե միշտ տեղի են ունենում տարբեր քաղաքակրթությունների պատկանող մարդկանց միջև²³:

Հանթինգտոնը պնդում է, որ այն դեպքում, երբ համաշխարհային քաղաքականության գլոբալ կամ մակրոմակարդակում հիմնական բախումը տեղի է ունենում Արևմուտքի և մնացած աշխարհի միջև, լուրջ կամ միկրոմակարդակում այն տեղի է ունենում իսլամի և մյուս կրոնների միջև²⁴: Ընդ որում, համաձայն Հանթինգտոնի, իսլամի սահմանները արյունոտ են: Այդպիսին էլ հավանաբար դրանք դեռևս կմնան²⁵:

Հանթինգտոնն իր ռազմավարական նախագծերին միս ու արյուն տալու նպատակով, ինչպես մեզ է թվում, կիրառում է նաև ենթաքաղաքակրթությունների հասկացությունը: «Քաղաքակրթությունները, ակնհայտ է, միախառնվում են և մասնակիորեն համընկնում: Նրանք,— պարզաբանում է Հանթինգտոնը,— կարող են ընդգրկել ենթաքաղաքակրթություններ: Արևմտյան քաղաքակրթությունն ունի երկու հիմնական տարբերակներ՝ եվրոպական և հյուսիսամերիկյան, իսկ իսլամը²⁶ ստորաբաժանվում է արաբականի, թյուրքականի և մալայականի: Եվ թեկուզ նրանց միջև սահմանները հազվագյուտ դեպ-

¹⁹ Մենագրության մեջ քաղաքակրթությունները ներկայացված են հետևյալ ճշգրտումներով ու հերթականությամբ. չինական (sinic), ճապոնական, հինդու, իսլամական, ուղղափառ, արևմտյան, լատինաամերիկյան, աֆրիկական (հնարավոր է) քաղաքակրթություններ (Sb'u' Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, էջ 54-60): Մենք հետախուս կառաջնորդվենք այս շարադրանքով:

²⁰ Նույն տեղը:

²¹ Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, стр. 24.

²² **Բեկման գիծ**— տարբեր քաղաքակրթությունների պատկանող հարևան պետությունների, միևնույն պետության մեջ տարբեր քաղաքակրթություններից խմբերի միջև գիծը:

²³ Նույն տեղը, էջ 410:

²⁴ Նույն տեղը, էջ 413:

²⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и что она может означать для России. — «Общественные науки и современность», 1995, N 3, стр. 135.

²⁶ Մենագրության մեջ իսլամի քաղաքակրթության մեջ Հանթինգտոնն ավելացնում է պարսկական ենթաքաղաքակրթությունը: Նա գրում է. «Իսլամի ներսում գոյություն ունեն բազմաթիվ առանձին մշակույթներ և ենթաքաղաքակրթություններ, ներառյալ արաբականը, թյուրքականը, պարսկականը և մալայականը» (Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, стр. 56):

քերում են լինում հստակ, այդ քաղաքակրթությունները իրական են: Նրանք ունեն վերելքներ ու անկումներ. նրանք բաժանվում են և միախառնվում: Ու, ինչպես հայտնի է, պատմությունը յուրաքանչյուր իմացողին, քաղաքակրթությունները չքանում են»²⁷:

Հանթինգտոնը՝ դիմելով առանցքային պետություն²⁸ հասկացությանը, ուրվագծում է հիմնական քաղաքակրթությունների, այդ թվում նաև ուղղափառ քաղաքակրթության շրջանակները: Վերջինիս մեջ էլ, մասնավորապես, տեղավորում է Հայաստանը: «Ռուսաստանը,— գրում է Հանթինգտոնը,— մնում է համաշխարհային քաղաքակրթության առանցքային երկրներից մեկը, որը նույնականանում է ուղղափառ քաղաքակրթության հետ: Առ այսօր այդ քաղաքակրթության մեջ մտնում են նաև այնպիսի ուղղափառ սլավոնական պետություններ, ինչպիսիք են Բելոռուսիան, Բուլղարիան, Մակեդոնիան և Սերբիան. այնպիսի ուղղափառ ոչ սլավոնական պետություններ, ինչպիսիք են Վրաստանը, Հայաստանը և Ռումինիան, և խառը բնակչությամբ՝ ինչպես ուղղափառ, այնպես էլ ոչ ուղղափառ երկրներ, այնպիսիները, ինչպիսիք են Ուկրաինան և Ղազախստանը: Որպես առանցքային պետություն Ռուսաստանը կրում է հիմնական պատասխանատվություն ուղղափառ պետությունների ու երկրների շրջանում կարգի ու կայունության պահպանման համար»²⁹:

Ավելորդ չենք համարում մեջբերում անել նաև մենագրության համապատասխան հատվածից: «Որոշ գիտնականներ,— հաղորդում է Հանթինգտոնը,— գատում են առանձին ուղղափառ քաղաքակրթության գոյությունը Ռուսաստան կենտրոնով, որը տարբերվում է արևմտյան քաղաքակրթությունից իր բյուզանդական արմատներով, թաթարական տիրապետության երկու հարյուր տարով, բյուրոկրատական բռնակալությամբ և նրա վրա վերածնության, Ռեֆորմացիայի, Լուսավորչության և Արևմուտքում տեղի ունեցած նշանակալից այլ իրադարձությունների սահմանափակ ազդեցությամբ»³⁰:

Այս եզրակացություններին Հանթինգտոնը հանգում է, ընդհանուր առմամբ, այն չափորոշիչների կիրառմամբ, որոնք բնութագրում են մշակույթները, քաղաքակրթությունները: Մարդիկ,— գրում է Հանթինգտոնը,— իրենց նույնականացնում են կրոնի, լեզվի, պատմության, արժեքների ծագումով, սովորույթներով և հաստատություններով: Նրանք իրենց նույնականացնում են մշակութային խմբերով. ցեղերով, էթնիկական խմբերով, կրոնական համայնքներով, ազգերով և ամենալայն մակարդակով՝ քաղաքակրթություններ-

²⁷ Хантингтон С. Грядущее столкновение цивилизаций?, стр. 39.

²⁸ Առանցքային պետություն.— Քաղաքակրթություններում սովորաբար կան մի կամ ավելի տեղեր, որոնք նրա անդամների կողմից դիտվում են այդ քաղաքակրթության մշակույթի հիմնական աղբյուրը կամ աղբյուրները: Սովորաբար այդպիսի աղբյուրները տեղավորված են մի առանցքային երկրում կամ քաղաքակրթությունների երկրներում, այսինքն՝ մշակութային առումով ամենահզոր և կենտրոնական երկրում կամ երկրներում (Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, էջ 203):

²⁹ Хантингтон С., Столкновение цивилизаций и что она может означать для России., стр. 135.

³⁰ Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, стр. 57.

րով³¹: Ընդ որում, համաձայն Հանթինգթոնի, գալիքում երկրները կխմբավորվեն մշակույթի և քաղաքակրթության հատկանիշներով, հասկանալով հատկապես, որ «քաղաքակրթությունների միջև տարբերությունները չափազանց խորն են, նրանք կապված են պատմությանը, լեզվով, մշակույթով, ավանդույթներով և, ամենագլխավորը, կրոնով: Քաղաքակրթություններն ունեն տարբեր տեսակետներ Աստծու և մարդու, քաղաքացու և պետության, ծնողների և զավակների, ազատության և իշխանության, հավասարության և ստորակարգության հարաբերությունների մասին: Այդ տարբերությունները հարյուրամյակների արդյունքներ են: Նրանք կչքանան ոչ շուտ»³²:

Եզրակացնելով, որ ժամանակակից պայմաններում ոչ արևմտյան հասարակությունները (պետությունները) արդիականանում են, չարևմտականանալով և մեծացնում իրենց կարողականությունը, Հանթինգթոնը գրում է. «Համաշխարհային քաղաքականության կենտրոնական առանցքը, ամենից հավանականն է, կլինի կոնֆլիկտը Արևմուտքի ու մնացածների միջև» (The West and The Rest) և ոչ արևմտյան քաղաքակրթությունների հակազդումը ուժեղ Արևմուտքին ու նրա արժեքներին³³: «Աշխարհի քաղաքականության կենտրոնական առանցքը, — նկատում է մի այլ տեղ նույն Հանթինգթոնը, — «սառը պատերազմից» հետո արևմտյան հզորության և քաղաքականության փոխհարաբերությունն է ոչ արևմտյան քաղաքակրթությունների հզորության ու քաղաքականության հետ»³⁴: Ուստի և Արևմուտքը հարկադրված կլինի ավելի շատ հարմարվել այդ ոչ արևմտյան ժամանակակից քաղաքակրթություններին, որոնց ուժը կմոտենա Արևմուտքի ուժին: «Դրա համար, — գտնում է Հանթինգթոնը, — պահանջվում է ավելի խորը հասու լինել մյուս քաղաքակրթությունների, կրոնների ու փիլիսոփայությունների, ինչպես նաև ժողովուրդների սովորույթների հիմքերին, ձգտել առանձնացնել արևմտյան ու մյուս քաղաքակրթությունների ընդհանրության տարրերը»³⁵: Միաժամանակ, Հանթինգթոնն իր համերաշխությունն ու համակրանքն է հայտնում եվրոպական քաղաքական գործիչ ժակ Դելորի տեսակետի հետ, թե ավելի ակներև է դառնում, որ «գալիք կոնֆլիկտները կիրահրվեն ոչ թե տնտեսական կամ գաղափարախոսական, այլ մշակութային գործոններով: Արևմուտքը պետք է սովորի խորապես հասկանալ մյուս քաղաքակրթությունների կրոնական և փիլիսոփայական հիմքերը»³⁶:

Սակայն պարզ է, որ ոչ միայն Արևմուտքը, այլ ցանկացած ժողովուրդ, կարիք ունի հասկանալու այլ քաղաքակրթությունների կրոնական ու փիլիսոփայական հիմքերը, պատկերացնի իր տեղը քաղաքակրթությունների հանթինգթոնյան սանդղակում, քանզի այն առավելապես երկրաքաղաքական

հայեցակարգ է: Օրինակ՝ ռուս հետազոտող Սերգեյ Պերեսլեգինը գտնում է, որ Հանթինգթոնի աշխատանքը թեկուզև ունի գիտական աշխատանքի որոշ գծեր և հրապարակախոսության բոլոր «ազգակցական հատկանիշները», այդուհանդերձ այն պետք է վերագրվի «ռազմավարության» բնագավառին: «Ըստ էության, — գրում է նա, — խոսքը իր սահմաններից դուրս ռազմաքաղաքական պլանավորման մասին է, երբ պետությունը/էթնոսը խաղում է նվազագույն մարտավարական միավորի դեր»³⁷: Թերևս ճանաչողության տվյալ խնդիրը հրատապ է առաջին հերթին այն ժողովուրդների համար, որոնք ապրում են քաղաքակրթությունների, հանթինգթոնյան բնորոշմամբ, «բեկման գծում»:

Ակներև է, որ դրանցից է և հայ ժողովուրդը, որի հայրենիքը՝ Հայաստանը (Հայկական լեռնաշխարհը), գտնվում է քաղաքակրթությունների հանդիպման խաչմերուկում: Սիւս թե ինչու է հրատապ Հանթինգթոնի հայեցակարգում «հայկական թղթածրարի» ճշգրտումը որպես ռազմավարական խնդիր դիտելը:

Բ. ՄԻԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐԴԵՍ ԵՆԱՉՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿՆԱԿԵՏ

Հայտնի է, որ ուղղափառությունը լինելով քրիստոնեության երեք ուղղություններից՝ կաթողիկոսյան և բողոքականության հետ միասին, մեկը, բնութագրում է տեղական ինքնավար, ազգային եկեղեցիներին կամ արևելաքրիստոնեության երկու խոշոր ընտանիքներին՝ Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներ (Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցի, Ասորի ուղղափառ եկեղեցի, Եթովպական ուղղափառ եկեղեցի, Ղպտի ուղղափառ եկեղեցի, Հնդկաստանի Մալաբար ասորական ուղղափառ եկեղեցի) և Ուղղափառ (օրթոդոքս) կամ երկաբնակ (քաղկեդոնիկ) եկեղեցիներ: Վերջիններս կոչվում են նաև հունադավան, քանի որ ծագում են հույն կամ բյուզանդական եկեղեցուց, ունեն նույն եկեղեցական ավանդությունը, արարողակարգը և համանման կանոնական կառույց: Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներն այսօր չնայած իրենց մեծ պարփակում են ազգային ավանդություններ, լեզուներ և յուրահատկություններ, սակայն նրանք բոլորն էլ ունեն միևնույն պատմական սկիզբը, այն է՝ բյուզանդական ուղղափառ քրիստոնեությունը:

Նրանք կազմավորվել են IX–XI դարերում որպես ավտոկեֆալ (ինքնագլուխ) երկաբնակ եկեղեցիներ, միավորվում են Ուղղափառ (Արևելյան երկաբնակ) եկեղեցիներ անվան տակ: (Վրաց եկեղեցին կազմավորվել էր ավելի վաղ, սակայն 608 թվականին անջատվեց Հայաստանյայց եկեղեցուց և դավանանքի ճանապարհով սկսեց մերձենալ Բյուզանդիային): Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցին ընդունում է յոթ ժողովների տիեզերական հեղինակությունը և նրանց վարդապետական սահմանումները, իսկ Կաթոլիկ եկեղեցին՝ քսան: Այս երկու ուղղություններն էլ ընդունում են Քրիստոսի մեծ երկու բնու-

³¹ Սույն տեղը, սր. 133.

³² Хантингтон С. Грядущее столкновение цивилизаций?, стр. 39.

³³ Хантингтон С. Грядущее столкновение цивилизаций?, стр. 39.

³⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, стр. 26.

³⁵ Хантингтон С. Грядущее столкновение цивилизаций?, стр. 41.

³⁶ Хантингтон С. Если не цивилизации, то что?, стр. 75.

³⁷ Переслегин С., Послесловие. О спектроскопии цивилизаций, или Россия на геополитической карте мира. — Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, стр. 579.

թյունները՝ Աստվածայինն ու մարդկայինը, որոնք գոյություն ունեն «անբաժան ու անխառն»: Երկաբնակությունը Քրիստոսի մեջ հստակ սահմանազատելով աստվածայինն ու մարդկայինը, դրանով իսկ բացառում էր մարդկայինի աստվածացման հնարավորությունը, ուստի աստված մնում է լոկ որպես պաշտամունքի առարկա, սակայն և մյուս կողմից մարդուն ցույց է տրվում իր տեղը, սահմանվում նրա իրավասության շրջանակները³⁶: Իսկ ընդհանրապես, սոսկ պատմական իրողությունն է արձանագրում Գարեգին Բ Հայոց կաթողիկոսը, երբ գրում է, որ եթե «Բյուզանդական եկեղեցին Արևելքի արևմտյան մասում հանդիսացավ **Սայր եկեղեցի** իր բնից շառավիղած **օրորոքս** եկեղեցիների մեջ, Արևելքի արևելյան մասում (Փոքր Ասիո հարավարևելյան շրջանում) Հայոց եկեղեցին ունեցավ նույն դիրքը և կատարեց նույն կենտրոնական հաստատության հատուկ դերը Արևելյան եկեղեցիների կյանքում»³⁷:

Եվ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին պաշտպանելով իր հոգևոր անկախությունը, որն, ի դեպ, հիմնադրվել է բյուզանդականից ավելի վաղ ու Քաղկեդոնից (451 թ.) հետո նրա հակառակորդն է եղել, այդ ժողովից սկսած չի ճանաչել Տիեզերական հետագա ժողովների որոշումները, ընդունել է **միաբնակությունը**՝ որը պաշտպանում է Քրիստոսի որպես Աստծու միասնական բնությունը: Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական վարդապետությունը պաշտպանելով միաբնակություն, Քրիստոսի մեջ աստվածային կողմն առհասարակ ավելի է շեշտում, սակայն «մի բնություն» ասելով՝ միայն աստվածայինը չի հասկանում և մարդկայինը անտեսում:

«Քրիստոս,— բանաձևում է Հովհաննես Գ Օմենցի կաթողիկոսը,— ոչ է սոսկ մարդ, բայց և ոչ Աստված մերկ, այլ՝ մասնավոր Աստված և մարդ միանգամայն»: Եվ ընդունելով աստվածայինի և մարդկայինի միասնությունը, միաբնակ եկեղեցին մարդու մեջ արթնացնում է իր ուժերի ու կարողությունների հանդեպ վստահություն, աստվածայինին հասնելու հույս և դրան ձգտելու ցանկություն, կամք ու գործունեություն: Եվ աստվածացնում է մարդուն:

Հայ եկեղեցու կողմից «միաբնակության» ընտրությունը, գտնում է ռուս գրող, թարգմանիչ և գիտնական Վ. Միկուշևիչը, իր ազդեցությունն ունեցավ հայկական մշակույթի անկրկնելի հատկանիշների վրա: «Հայաստանը,— ընդհանրացնում է Միկուշևիչը,— ոչ միայն չի պարփակվել իր եկեղեցական մեկուսացվածության մեջ, այլև, ընդհակառակը, դրսևորել է **ստեղծագործական ձգտումների հիրավի տիեզերական լայնություն** (ընդգծումը իմն է.— Լ. Շ.)՝ յուրովի արձագանքելով այն բոլոր հոգևոր միտումները, որոնք այն ժամանակ տարածվում էին Հնդկաստանից մինչև Պիրենեյան թերակղզի»⁴⁰:

³⁶ Հանգամանորեն տես Միրզոյան Հր., Կրոնադավանաբանական պայքարը և հայ փիլիսոփայական միտքը.— Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում. Հայ փիլիսոփայության պատմության մեթոդաբանական հարցերը (պատ. խմբ.: Ս. Ս. Արևշատյան: Եր., 1992, էջ 69–81):

³⁷ Գարեգին Բ Կաթողիկոս, Հայաստանյայց եկեղեցին իր «ծառայական կերպ»ին մեջ, Անթիլիաս, 1994, էջ 157:

րին, որոնք այն ժամանակ տարածվում էին Հնդկաստանից մինչև Պիրենեյան թերակղզի»⁴⁰:

Անդրադառնալով այդ հաստատումներին: Քննվող հիմնախնդիրների շրջանակներում որոշակի ապացուցողական նշանակություն են ձեռք բերում Ֆրիտյոֆ Լանսենի դիտարկումները Կիլիկյան Հայաստանի, հայ եկեղեցու (նրա դավանանքի) և առանձնապես համաշխարհային ճարտարապետության հետ հայկականի աղերսների վերաբերյալ: Կիլիկիան,— գրում է Ֆ. Լանսենը,— «երեք հարյուրամյակ, շրջապատված թշնամիներով, կարողանում է պահպանել իր անկախությունը թուրքերի աճող ուժերի և Բյուզանդիայի ոտնձգությունից: Հունա–բյուզանդական և հռոմեական եկեղեցիների սիրաշահումներն ու սպառնալիքներն անհետևանք են մնում նաև Կիլիկիայի հայերի համար: Նրանք ևս (ինչպես Մեծ Հայաստանում.— Լ. Շ.) հավատարիմ մնացին իրենց միաբնակ դավանանքին ու պահպանեցին իրենց եկեղեցին»⁴¹: Եվ կարծես թե քննվող հիմնախնդիրը նկատի ունի մշակույթի փիլիսոփայության լավագույն գիտակ, ակադեմիկոս Հ. Ա. Գևորգյանը, երբ գրում է, որ երկրորդ հազարամյակի սկզբներին Հայաստանը եղավ «այն սակավաթիվ երկրներից մեկը, որը պահպանեց անտիկ մշակույթը և իրականացրեց նրա յուրահատուկ համադրումը քրիստոնեության հետ» և ունենալով «նույն հիմքը՝ անտիկ մշակույթի հետ քրիստոնեության համադրումը, հայկական մշակույթը իրեն ծավալեց եվրոպական քաղաքակրթությանը համահունչ մշակութային ձևերի ամբողջ բազմազանության մեջ «...», ինչպես նաև հանրային կյանքի կազմակերպման իրավական ու պետականության ձևերի մեջ (հիշենք թեկուզ, թե ինչ ներդաշնակ կերպով Կիլիկյան Հայաստանը մտավ եվրոպական ազգերի համաշխարհի մեջ)»⁴²: Ասվածի լույսի տակ ավելի հավաստի ու տարրղունակ է այն պնդումը, թե հայ ժողովրդի «ինքնատիպ զարգացման ընթացքն իր էական ազդեցությունն է թողել ոչ միայն բյուզանդական, այլև արևմտաեվրոպական մշակույթի վրա»⁴³, որ, մասնավորապես, «գոթական ոճը, որ միջնադարի համաշխարհային մշակույթի նշանակալից նվաճումներից է, իր սկզբնավորման շրջանում որոշակի ազդեցություն է կրել» հայկական մշակույթից⁴⁴:

⁴⁰ Микшевич В. Целительный свет (Поэма Гр. Нарекаци “Книга скорбных песнопений”), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981, քիվ 3, էջ 62:

⁴¹ Լանսեն Ֆ., խաբված ժողովուրդ. Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի հետազոտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Հայաստան (թարգմ. գերմ.), Եր., 2002, էջ 223:

⁴² Տես՝ Գևորգյան Հ. Ա. Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում պատմության փիլիսոփայության տեսանկյունից, «Հայկական բանակ», 2001, քիվ 1–2, էջ 20–21:

⁴³ Լանսեն Ֆ., խաբված ժողովուրդ, էջ 229:

⁴⁴ Նույն տեղը, էջ 234:

Գ. ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ԵՎՐՈՊԱ-ԱՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՐԱՆ

Հայ ժողովրդի քաղաքակրթական «պատկանելության» հարցի լուսաբանման տեսակետից հույժ կարևոր է թվում Կիլիկյան Հայաստանի (1199–1375) պատմական դերի գնահատականը և նրա տեղի պարզաբանումը, որն, ինչ խոսք, էական հետք է թողել հայոց հոգևոր մշակութային զարգացման վրա: Հայտնի է, որ միջնադարում Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին Արևելքի հետ Արևմուտքի տարանցիկ առևտուրն ու տնտեսական շփումը (ինչու չէ նաև հոգևոր հաղորդակցությունը) տեղի էին ունենում այսպես կոչված Փոքր Հայաստանի՝ Կիլիկիայի տերիտորիայում⁴⁵: Նկատենք, որ Կիլիկիայի հայկական պետությունը 11-րդ դարից սկսած սերտ հարաբերություններ է ունեցել խաչակիրների և այդ ճանապարհով նաև Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Հռոմի Գրիգոր Գ պապն իր էքլեսիա Ռոմանա կոնդակի մեջ (1384 թ.) ասում է. «Երբ ժամանակավ ջրիստոնյա իշխաններն ու բանակները կերթան Սուրբ Երկիրը վերազարավելու, ո՛չ մեկ ազգ, ո՛չ մեկ ժողովուրդ այնչափ շուտափույթ եռանդով օգնության կհասնի մարդով, սնունդով, ձիերով, խորհուրդներով, որչափ հայերը. անոնք, իրենց բոլոր ուժերով, ամենամեծ քաջագործությամբ և հավատարմությամբ օգնած են քրիստոնյաներուն՝ այդ սուրբ պատերազմին մեջ»⁴⁶:

Բնականաբար, Կիլիկիայի հայկական պետությունը գերծ չէր Եվրոպական ազդեցությունից: Սկսած հատկապես Լևոն Բ-ի շրջանից Կիլիկիայի տնտեսական կապերը Եվրոպական երկրների հետ ուժեղացան: «Պետության քաղաքական կազմակերպությունը,— գրում է Վ. Մ. Բյուրքյանը,— վարչական և այլ պաշտոնարանները, ինչպես նաև արքունի դարպասը, Եվրոպականին համեմատ ձևակերպվեցան: Հայ և Եվրոպացի իշխանական ընտանիքներու միջև ամուսնական խնամիրությունները բազմացան, և տեղացի կղերի ու լատին կրոնավորներու ձեռքով շատ մը ուսումնավայրեր հաստատվեցան»⁴⁷: Անիրազեկ մարդուն կարող է և զարմանալի թվալ, սակայն իրողությունն այն է, որ Եվրոպայի հետ Հայաստանի, տվյալ դեպքում Կիլիկիայի, հարաբերությունները իրականացել են ակտիվ փոխազդեցության պայմաններում: Հայտնի պատմաբան Ռենե Գրուսետ (Rene Grousset) հաղորդում է, որ խաչակիրների և Կիլիկիայի «միջև միաբանությունը անմիջական եղավ և տևական. հարաբերությունները խարսխվեցին հավասարության վրա: Իշխանական կապակցությունները եղան անընդմեջ: 10-րդ դարի Լատին Արևելքը իրականության մեջ եղավ ֆրանսա-հայկական (Franco-Arme'nien) մի Արևելք»⁴⁸: Մի այլ հեղինակ, Փոլ դը Վյուն (Paul de Ve'ou) անդրադառնալով դեպի Քրիստոսի գերեզման խաչակիրների արշավներին հայերի օժանդակությանը, ուղղա-

կիրեն գրում է. «Հայաստանը Ֆրանսիայի կնքամայրն է (marraine) Ասիայում»⁴⁹: Սիս այս գործընթացներն են հայ գիտնականին հանգեցրել այն եզրակացությանը, թե Կիլիկիայի ընդհանուր զարգացումը տեղի էր ունենում խաչածնվող ազդեցությունների պայմաններում⁵⁰:

Ակնհայտ է, որ այդպիսի «խաչածնվող ազդեցությունների» օգտին է գործել հայ վաճառականական դասը, հատկապես XV–XVIII դարերում: Նա, ըստ էության, ստանձնել է Արևելքի ու Արևմուտքի կապող օղակի գործառույթը: Այդ դասը, նկատում է Ֆերնան Բրոդելը, իր ձեռքն էր վերցրել Եվրոպայից դեպի Օսմանյան կայսրություն ահռելի ապրանքահոսքի վրա գերիշխանությունը: Այդ սայլերի քարավանների պետերը, **քարավան բաշիները**, միշտ հայեր էին լինում: «Այս բեռնափոխադրումների հոսքը չէ միավորել արդյո՞ք մեկ ամբողջության մեջ ներկա հսկա ասպարեզները՝ ոչ ավել, ոչ պակաս, Արևելքը և Արևմուտքը...»⁵¹ հարցնելով հաստատում է Բրոդելը:

Դ. ՄԻՒԹԱՐՅԱՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀՈԳԵՎՈՐ (ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ) ԿԱՍՈՒՐՉ

Հաստատենք նաև, որ հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կապը Եվրոպայի հետ 18-րդ դարից սկսած ավելի է սերտանում հայտնի Մխիթարյանների՝ սվազցի Մանուկ Մխիթար վանականի հիմնած միաբանության ջանքերով, որը և շարունակվում է ցայսօր: Սկզբում Մխիթարն իր համախոհներով գործում էր Կ.Պոլսում, ապա Մոռեայում: 1715 թվականին նրանք զնում են Վենետիկ, հաստատվում Սուրբ Ղազար կղզում և այնտեղ կառուցում մի փառահեղ վանք: 1712 թվականից Մխիթարյանները ընդունում են լատին եկեղեցու հովանավորությունը, որը սակայն չի խանգարում նրանց պահպանել կապը հայ ժողովրդի հետ: Մխիթարյանների բեղուն գործունեությունը խթանեց հայ մշակույթի, ազգային մտածելակերպի և ինքնաճանաչման վերածնունդը: Միաժամանակ, նրանց կատարած բարձրարվեստ թարգմանությունների շնորհիվ հայոց համար հասու է դառնում արևմտաեվրոպական քնարերգությունը, գիտությունն ու մշակույթը: Եվ փոխադարձաբար:

***

Այսպիսով՝ պատմական իրողությունները և նույնիսկ նրանց հակիրճ վերլուծությունը ապացուցում են, որ ճիշտ չէ հայ ժողովրդին, հետևապես, և Հայաստանը տեղավորելը «ուղղափառ-սլավոնական քաղաքակրթության» սանդղակում: Դա հակասում է ինչպես պատմական փաստերին, այնպես էլ

⁴⁵ Նույն տեղը, էջ 152:

⁴⁶ Տե՛ս Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. II, Եր., 1958, էջ 110:

⁴⁷ Բյուրքյան Վ. Մ., Հայկական Կիլիկիա, Եյու Յոքը, 1919, էջ 13:

⁴⁸ Տե՛ս Գաբրիելյան Բ. Կաթողիկոս, Հայաստանյայց եկեղեցին իր «ժառայական կերպ»-ին մեջ, էջ 151):

⁴⁹ Նույն տեղը, էջ 152:

⁵⁰ Տե՛ս Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. II, Եր., 1958, էջ 110:

⁵¹ Бродель Ф., Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв., Пер. с.фр., т. 2, М., 1988, стр. 146.

հայոց մշակութային-քաղաքակրթական ինքնությանը: Եվ նա, ամենայն վստահությամբ, արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթության ուրույն ճյուղերից մեկն է, ինչը պակասում է Չանթինգթոնի սանդղակում:

7. Գ. – Արևմտյան քաղաքակրթական սահմանումների մեջ ինքը՝ Չանթինգթոնը ցուցաբերում է պատմական մոտեցում, և այդ տեսակետից պատմականորեն է գնահատում Կաթոլիկ եկեղեցու տարածքը արևմտյան քաղաքակրթության առաջացման և զարգացման ընթացքի մեջ: Սակայն, բուն արևմտյան քաղաքակրթության բնորոշման համար այդ հատկանիշները չէ որ նրա հայեցակարգում դառնում են էական:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼԵՆՏՐԱՆՔԸ

Ազգի հարստությունը կախված է բազմաթիվ պատճառներից և ոչ միայն նյութական, այլև հոգևոր բնույթի... ազգային էզոթությունից, աշխարհագրական դիրքից, քաղաքական ու քաղաքացիական հաստատություններից, օրենքներից, կրոնից, բարոյականությունից և այլն:

Վիտտե¹

Հայաստանի Հանրապետության թե՛ ներքին կառուցվածքը, թե՛ արտաքին քաղաքականությունը կրում են երեք հիմնական գործոնի ազդեցությունը.

ա) ՀՀ (+ LՂՀ) աշխարհագրական որոշակի տնաբաշխվածությունը (Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասն է),

բ) հայկական քաղաքակրթության առանձնահատկությունները (արևմտյան քաղաքակրթության անբաժան մասն է և այն ներկայացնում է Արևելքում, քաղաքակրթությունների հանդիպման դիմամիկ գոտի է),

գ) հայ ժողովրդի արդի կեցությունը (աշխարհասփյուռ է և նրա կեսից պակաս մասն է ապրում հայկական պետական կազմավորումներում):

Թվարկվածներից յուրաքանչյուրը, մասնավորապես առաջինը, որ աշխարհագրական դետերմինիզմի դրսևորման դասական օրինակ է, իր ազդեցությամբ պայմանավորում է պետական կազմավորումների առկա վիճակը,

¹ Витте С.Ю., По поводу национализма, Национальная экономия и Фридрих Лист, II изд., СПб, 1912, с. 51–52.

թելադրում նրանց առաջընթացի ռազմավարական նպատակները՝ ուժեղ պետություն և սոցիալապես ուղղորդված տնտեսական համակարգ:

Բնական է, որ երկրաքաղաքական տեղաշարժերի գոտում գտնվող երկիրն իր սահմանափակ պաշարներով չի կարող հավակնել տարածաշրջանային գերտերության կարգավիճակին, սակայն համաշխարհային զարգացման փորձի և ազգային ինքնատիպության համադրման միջոցով կարող է ձգտել զարգացման տարածաշրջանային օրենսդրի դերին: Ուրեմն, խնդիրը ռազմավարական նպատակների ճիշտ ընտրությունն է: Իսկ ռազմավարությունը, նշում էր հայտնի Ֆոն Կլաուզեֆցը, չի կարող բանական հիմք ունենալ, քանի դեռ չի կառուցվել իր հետապնդած նպատակի գիտակցման վրա: Պարզ է, որ ընտրությունը պետք է ենթարկվի որոշակի պահանջների, այն է՝ պետական կառույցը պետք է բավարարի ժողովրդի կազմակերպման լավագույն տարբերակին և ստեղծի մեր ժողովրդի կարողությունների դրսևորման պայմաններ, մոտ լինի նրա ինքնատիպությանը:

Որպես այդպիսին, մեր կարծիքով, հանդես է գալիս «կարգի տեսության» հիման վրա մշակված և Արևմտյան Եվրոպայում, հատկապես Գերմանիայում, իրականություն դարձած «սոցիալական շուկայական տնտեսակարգը»:

ԽՍՀՄ լուծարմանը զուգընթաց, «ժողովրդավարություն» և «ազատականություն» կարգախոսներով տեղի էր ունենում գաղափարական ներթափանցում ետխորհրդային տարածք: Այն իրականանում էր կոմունիզմի դեմ պայքարի գրավիչ դրոշով և ուներ հստակ արտահայտված հակասոցիալիստական բովանդակություն:

Միջազգային իրադրության տեսանկյունից ժամանակը ճիշտ էր ընտրված, քանզի ներթափանցումը տեղի էր ունենում

ա) Արևելյան դաշինքի գահավեժ փլուզման և խորհրդային բռնատիրությունից ժողովուրդների ազատագրման անկասելի մղման պայմաններում,

բ) Խորհրդային Միության քայքայումը և Արևելյան Եվրոպայում «թավշյա հեղափոխությունները» տեղի էին ունենում պահպանողական արժեքների վերելքի հերթական շրջափուլի ուղեկցությամբ, սոցիալական շարժման ու սոցիալիստական գաղափարախոսության նահանջի, սոցիալ–տնտեսական ուժեղ ավանդույթներ ունեցող երկրներում (Ֆրանսիա, Գերմանիա և այլն), սոցիալիստների դիրքերի զգալի թուլացման պայմաններում:

Կոմունիզմի տեսությունն ու պրակտիկան ներկայացվում էին միակ սոցիալիստականը: Հընթացս խեղաթյուրվում էին կոմունիզմի և սոցիալիստական գաղափարախոսության միջև գոյություն ունեցող պատմափոխոսական տարածայնությունների, քաղաքական ըմբռնումների, ներքաղաքական գործելաձևի տարբերությունները: Որպես ծախսեր համահարթեցման էին ենթարկվում սոցիալիստները, սոցիալ–դեմոկրատները, կոմունիստները:

Անդրադառնալով սոցիալիստական շարժման շուրջ 1,5–դարյա պատմությանը՝ կնկատենք, որ սոցիալիստական զարգացումը, անցնելով հեղափոխական մարքսիզմի փուլը, թեքվել է հիմնականում բարեշրջական (ռեֆորմիստական) ռազմավարություն՝ դադարելով սոցիալիզմը դիտել որպես որոշակի մո-

դել իրեն հատուկ հատկանիշներով և հակվել այն տեսակետին, որ գոյություն ունեցող կարգերի շրջանակում՝ ժողովրդավարության պայմաններում և ժողովրդավարական մեթոդներով, անհրաժեշտ է կատարելագործել հասարակական հարաբերությունները:

Նրանք, ովքեր մերժում էին այդպիսի մոտեցումը, սոցիալ-դեմոկրատիայից դուրս եկան, հատկապես Առաջին աշխարհամարտից հետո, և ստեղծեցին կոմունիստական կուսակցություններ: Իսկ ովքեր համարում էին, որ կարելի է գնալ դեպի սոցիալիզմ՝ որպես ինչ-որ մոդել, սակայն հիմնականում խաղաղ, բարեշրջական մեթոդներով, գերադասեցին իրենց անվանել սոցիալիստներ: Սրանց մեջ առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ Ֆրանսիայի սոցիալիստներին:

Սակայն վերջին տարիներին սոցիալիստների ու սոցիալ-դեմոկրատների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները ջնջվում են: Նրանք բոլորը թեքվում են դեպի սոցիալ-լիբերալ պլատֆորմ: Հատկանշական է, որ գրեթե բոլորն էլ մինևույն դիրքերում են՝ ժողովրդավարություն, սոցիալական պետություն, գործունեության բարեշրջական մեթոդներ, կողմնորոշում հասարակական հարաբերությունների հումանիզացիային:

Նույնիսկ եվրոպական կոմունիստական կուսակցությունները, ըստ էության, ամենչան վերապահումներով, ընդունեցին խորհրդարանական ժողովրդավարության սկզբունքները և լեյսայն համաձայնեցին սոցիալական շուկայական տնտեսության իրողություններին: Իսկ եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատները, հարմարվելով արդյունաբերական երկրների նոր զարգացումներին, հաշվի առնելով արագ փոփոխվող պայմանները, շրջվում են դեպի սոցիալական ազատականության դիրքեր՝ XX դարի վերջին տասնամյակի երկրորդ կեսերին քաղաքական իշխանության ուղրտում նորից վերադարձնում կորցրածը:

Սոցիալիստական շարժման դասական հայրենիքը՝ Եվրոպան, XXI դար թևակոխեց սոցիալ-դեմոկրատական «կողմնորոշում» ունեցող երկրների (Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա) գլխավորությամբ: Եվրախորհրդարանում Սոցիմտերնը ունի պատգամավորական խոշորագույն խմբակցությունը, որի անդամները քվեարկում են հավաքական կարգապահության սկզբունքով:

Եթե նկատի ունենանք ՀՀ տնտեսատեխնիկական ընդհանուր քայքայվածությունը, ուրեմն և աշխատավորական շարժման գրեթե իսպառ բացակայությունը, ՀՀ ներքին զարգացումը պահանջում է քաղաքական պայքարի գործելաձևի ճիշտ ընտրություն:

Նորանկախ Հայաստանի բազմաթիվ ու բազմաբնույթ դժվարությունների պատճառների թվում առաջինը, թերևս, տնտեսական հարաբերությունների ուղրտում արմատական հեղաշրջումն էր: Մինչդեռ տնտեսական հարաբերությունների ուղրտն էր, առաջին հերթին, պահանջում ծրագրված բարեփոխումների քաղաքականություն և հանրապետության զարգացման հստակ հայեցակարգ:

Որպես արդյունք՝ ստեղծվեց մենաշնորհայնացված հասարակություն, որը նույնիսկ չի նպաստում «արդյունաբերական ազգային խորժուռագիայի» կայացմանը:

Ստեղծված կացությունը, այդուհանդերձ, ուղղել հնարավոր է, թեկուզ մեծագույն կորուստների և կորսված տարիների վնասի մասնակի փոխհատուցումով: Միայն անհրաժեշտ է առաջացած «հակահամակարգը» վերափոխել «սոցիալ-տնտեսական տեսանկյունից», ուղղորդել տնտեսական փիլիսոփայության* հայեցակարգը:

Մեզանում հասարակական, պետական կյանքի կազմակերպման, ազգային տնտեսության մոդելի վերջնական ընտրությունը պետք է կատարվի գոյություն ունեցող երկու հիմնական տիպերի միջև:

Առաջինը՝ այսպես կոչված ամերիկյան տիպն է, որը իրականացել է դասական տնտեսական ազատականության հայեցակարգով: Այստեղ պետության դերը հասարակության տնտեսական ու սոցիալական հարաբերությունների ուղրտում, ճիշտ է, ընդունվում է, սակայն այդպիսի կարգավորմանը ավանդականորեն հատկացվում է ավելի համեստ դեր, քան ինքնագործ տնտեսական ենթականերին: Անհնայտ է, որ ՀՀ տնտեսական քաղաքականությունը մինչև օրս, որպես իշխող միտում, ունեցել է ամերիկյան ուղղություն, թեկուզ և իրական կյանքում այն անճանաչելիորեն ձևախեղվել է:

Երկրորդը «սոցիալական շուկայական տնտեսության» կարգն է, որը դիտվում է որպես եվրոպական ուղղություն: Այս տիպը գերիշխում է Արևմտյան Եվրոպայում: Այստեղ տնտեսավարման կառուցակարգը չի պատկերացվում այլ կերպ, քան սոցիալապես ուղղորդված: Այլ կերպ սոցիալական խնդիրներակա է տվյալ պետական-տնտեսական կառույցին:

Տվյալ հայեցակարգն իր էությամբ «ազատ շուկայական տնտեսության» ազատական մոդելի յուրահատուկ տարատեսակն է՝ դրան հատուկ հատկանիշներով. անհատական ազատությունների երաշխավորում և մասնավոր սեփականության իրավունք, տնտեսական վճիռների ապակենտրոնացում, ազատ զնագոյացում և ազատ մրցակցություն, ներքին շուկայի բացություն:

Սակայն «սոցիալական շուկայական տնտեսության» ներկայացուցիչները, ի տարբերություն դասական ազատականության ներկայացուցիչների, չեն ընդունում պետության ինքնաբացարկը՝ տնտեսական և սոցիալական հարցերում: Օրինակ, երիարդը համարում էր, որ պետությունը պատասխանատվություն է կրում պետական տնտեսական քաղաքականության հետևանքների համար, կայուն իրավիճակի պահպանման և տնտեսական վերելքի ապահովման համար: Նա պատասխանատու է ազգային տնտեսության մրցունակության և համաաշխարհային տնտեսության հետ օրգանական ինտեգրման համար: Ավելին, տնտեսական կյանքում կարգավորիչ, պլանային սկզբունքը պետության ակտիվ դերի հետ միասին, ըստ երիարդի, այսօր ցանկացած համակարգի անբաժան մասն է:

* Տնտեսության փիլիսոփայություն՝ տնտեսության դիտարկումը փիլիսոփայության տեսանկյունից, ինչն ընդգրկում է տնտեսական գործոնի արժեքային համակարգի՝ իբրև մշակույթի բաղադրամասային և հանընդհանուր աշխարհայացքային սկզբունքների անբողջությունը:

Սեզ համար տնտեսական համակարգի ընտրությունը ինքնանպատակ լինել չի կարող: Այն պետք է բավարարի առնվազն երկու պահանջ.

ա) ունենալ ինքնազարգացման ներքին կարողականություն.

բ) ենթադրի սոցիալական** խնդրի լուծման հնարավորություններ:

Եթե նկատի ունենանք եվրոպական տնտեսական համակարգի հաջողությունների օրինակը, ինչպես նաև Արևելյան դաշինքի տնտեսական ծախողման պատմությունը, իսկ տվյալ դեպքում էական է համաշխարհային փորձը, կտեսնենք, որ ազատության ու մրցունակության սկզբունքների վրա կառուցված հասարակարգը առավել չափերով է ազատագրում մարդու ստեղծագործական ներուժն ու նախաձեռնությունը: Ընդ որում, մրցունակության հանդեպ ունեցած փոփոխությունը ունեցածություն է ազատության դեմ: Քաղաքականության մեջ այն հանգեցնում է ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմի), տնտեսության մեջ՝ հենց ձեռնբեռնության ազատության սկզբունքի քայքայման ու հրամայավարչական համակարգի վերակենդանացման:

Էրհարդն ընդգծում էր, որ ինքնահաստատման անհրաժեշտությունը հատուկ է շուկային: Մրցունակության հատկապես այդ ոգին է, որ ապահովում է տնտեսական առաջադիմությունը և գլխավորապես սպառողին, այսինքն՝ ողջ ժողովրդին թույլ է տալիս օգտվել աշխատանքի ավելի բարձր արտադրողականության պտուղներից: Այստեղից տրամաբանորեն հետևում է, որ շուկայական տնտեսության ավելի բարձր արդյունավետությունը թույլ է տալիս հասնել պահանջմունքների (քանակի, որակի և գների մակարդակի տեսանկյունից) առավելագույն նպաստավոր բավարարմանը: Նկատի ունենալով Արևմտյան Գերմանիայի տնտեսական իրականությունը՝ Էրհարդը նշում էր, որ ելնելով այդ գործառնության փոխակալվածությունից՝ մեր տնտեսական քաղաքականությունը կոչվում է նաև «սոցիալական շուկայական տնտեսություն»:

Ինքնին հասկանալի է, որ ոչ միայն շուկան, այլև ինքը՝ տնտեսությունը և նրա արդյունավետությունը ինքնանպատակ արժեքներ են: Նպատակը մարդուն ազատագրելն է, նրա ներուժին ու նախաձեռնությանը ճանապարհ բացելը, մարդու արժանապատիվ գոյության ապահովումը, նրա ոչ միայն նյութական, այլև հոգևոր պահանջմունքների առավելագույն բավարարումը: Այս տեսանկյունից է, որ կարելի է գնահատել տնտեսական ցանկացած համակարգի իսկական իմաստն ու գոյության արդարացումը:

Ավելին, տնտեսական ու սոցիալական առաջընթացը (այս եզրակացությանն է հանգել նաև արդի սոցիալիստական շարժումը) կապված չէ սեփականության որոշակի ձևի հետ: Այն կախված է արտադրական անկախ միավորների ազատ մրցակցությունից, առհասարակ մարդու ազատությունից, ինչը, սակայն, հնարավոր չէ կազմակերպել առանց պետության: «Սոցիալա-

** Սոցիալական (լատ.՝ socialis)՝ ընդհանուր, հասարակական, ողջ միջմարդկային անվանումը, այսինքն այն ամենի, ինչը կապված է մարդկանց համատեղ կյանքի հետ, առաջին հերթին նրա, ինչը վերաբերում է հասարակությանն ու ընդհանրությանը, ինչն ունի հասարակական ու ընդհանուր բնույթ:

կան շուկայական տնտեսության» հայեցակարգում, օրդոլիբերալիզմի*** կանխադրությունը ընդգծվում է ուժեղ ու արդիական պետության անհրաժեշտությունը: Պատահական չէ, որ այս ուղղության տեսական մշակումները տեղավորվում են «սոցիալական շուկայական տնտեսության» հոգևոր հայր Վալտեր Օյկենի «տնտեսական կարգի» (Wirtschaftsordnung) շրջանակներում:

Օրդոլիբերալիզմը, գնահատելով ազատ մրցակցության դերը հասարակության տնտեսական առաջընթացի մեջ, միաժամանակ ցույց է տալիս «հին» ազատականության հիմնական սխալը՝ այն հաշվի չի առնում ազատ շուկայի մենաշնորհներ (մոնոպոլիաներ) ծնելու վտանգները, էական նշանակություն չի տալիս ոչնչով չսահմանափակված մրցակցության ծնած սոցիալական խնդիրներին: Եվ հաշվի առնելով այս և մյուս էական սխալները, որոնք ծնում է դասական ազատականության վրա կառուցված տնտեսական քաղաքականությունը, գլխավոր օրդոլիբերալիստ դոկտոր Վալտեր Օյկենը 30-ական թվականների կեսերին մշակեց սոցիալական շուկայական տնտեսության մոդելի հիմնական սկզբունքները: Դրանցից գլխավորներն են.

- գնագոյացման ազատություն և դրամաշրջանառության կայունություն,
- մրցակցություն առանց մենաշնորհների և մասնավոր սեփականության անխախտություն,

*** Օրդոլիբերալիզմի գաղափարները մարմնացած են «սոցիալական շուկայական տնտեսության» (Soziale Marktwirtschaft) համադրություն, որի մեթոդաբանական հիմքը «կարգի տեսությունն» (Ordnungstheorie) է: Ծագում է ORDO (լատ.՝ կարգ) ամսագրի անվանումից: Հասկացությունը առաջին անգամ օգտագործել է Ալֆրեդ Մյուլլեր-Արմալը 1948 թ. (տե՛ս ORDO BD. 1, 1948, S. 125; Gesellschaft und Staat, Lexikon der Politik, München, 1992, S. 658–659): Այն կոչված էր երկրորդ աշխարհամարտից հետո արևմտյան պետությունների զավթած գոտում նախանշել, որպես ճկուն տնտեսական տեսություն, Արևմտյան Գերմանիայի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական զարգացումը՝ ապահովելով ազատություն, արդարություն և բարեկեցություն բոլորի համար:

ORDO հասկացության կիրառությունը խորհրդանշական է: Այն որոշակի երանգ է հաղորդում ֆրայբուրգյան դպրոցի գիտական հարցադրումներին՝ ընդգծելով պետության կարգավորիչ գործառնությունը: Ավելին, «սոցիալական շուկայական տնտեսակարգը» դոկտոր Վալտեր Օյկենը անվանում է նաև մրցակցակարգ (Wettbewerbsordnung); Ordo-Liberalism (Neo-Liberalism)-ը ընդգծում է հատկապես ֆրայբուրգյան դպրոցի ներկայացուցիչների հայացքների առանձնահատկությունը, նրանց հրաժարումը «մաքուր» ազատականությունից:

Արևմտյան Գերմանիայի վերածնունդը իրականացավ «սոցիալական շուկայական տնտեսության» մշակած սկզբունքներով հայտնի օրդոլիբերալիստ Լյուդվիգ Էրհարդի ղեկավարությամբ: Այն պատմության մեջ մտավ գերմանական «տնտեսական հրաշք» անվամբ: (Մանրամասն տե՛ս Заричкий Б. Е., Людвиг Эрхард: секреты "экономического чуда". М., 1997): Օրդոլիբերալիզմը երկրորդ ծնունդ ապրեց 80-ականներից հետո, Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, ինչպես նաև Ռուսաստանում, որոնք, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, անցնում են վարչաիրավաբանից (ետպատերազմյան Գերմանիայի նման) շուկայական համակարգի: Օրդոլիբերալիզմը թույլ է տալիս «գտնել» նոր աշխարհայացք, դաստիարակել սոցիալական շուկայական մտածողություն «ազատության և կարգի» շրջանակներում:

— տնտեսական ինքնուրույնություն և ձեռնարկատերերի պատասխանատվություն,

— պետության սահմանափակ տնտեսական դեր²:

«Յիշյալ դպրոցի ներկայացուցիչները,— գրում է պրոֆ. Վիկտոր Վանբերգը,— համոզված էին, որ տնտեսական առողջ քաղաքականությունը պետք է լինի առաջին հերթին կարգի քաղաքականություն՝ ուղղված իրավական ու ինստիտուցիոնալ կառուցվածքների ստեղծմանը»³:

Այդ տեսության հիմնադիրները սոցիալական շուկայական տնտեսությունը դիտում էին որպես տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կարգ՝ առանձնացնելով հատկապես սոցիալական քաղաքականությունը, դրա յուրաքանչյուր դրսևորումով որպես շուկայի ազատության երկարաժամկետ երաշխավորի⁴:

Օրդոլիբերալիզմի տեսանկյունից պետությունն ինքը պետք է գիտակցաբար որոշի տնտեսակարգի շրջանակները՝ ահազանգելով հասարակության մեջ բացասական միտումների առաջացման մասին: Նա պարտավոր է միջամտել տնտեսական գործունեությանը, որ ապահովվեն մրցակցության նախադրյալները, և հետևի հաստատված «խաղի կանոններին»:

Պետության դերը, ըստ օրդոլիբերալների, հանգում է ֆուտբոլային իրավարարի գործառույթին. «որի խնդիրը չէ, որ ինքը խաղա, և ոչ էլ այն, որ բոլոր խաղացողներին հուշի նրանց բոլոր շարժումները, այլ այն, որ անարգել երաշխավորի բոլոր կանոնների պահպանումը: Դա էլ այն պետությունն է, առանց որի իսկական շուկայական տնտեսությունը գոյություն ունենալ չի կարող»⁵:

«Արդի, իր պատասխանատվությունը գիտակցող պետությունը,— ավելացնում է Լ. Էրհարդը,— չի կարող իրեն թույլ տալ հանգելու գիշերային պահակի դերին»: «Ես փորձում եմ,— ընդգծում էր նա,— շուկայական տնտեսության քաղաքականության միջոցով մշակել նրա կարգը՝ դրան անհրաժեշտ խաղի կանոններով»⁶:

Օրդոլիբերալիզմը հանդես է գալիս առանձին անհատների ու տնտեսավարող սուբյեկտների տնտեսական շահերի նկատմամբ հասարակական շահերի գերակայությունից, հասարակական տարբեր շերտերի ներդաշնակ համակեցության հրամայականից, «կապիտալիստների» ու «բանվորների» «սոցիալական գործընկերության» անհրաժեշտությունից:

Ուշագրավ փաստ է, որ ներազգային խնդիրների հարցում, ճիշտ է՝ պատմական այլ պայմաններում, նույն դիրքորոշումն ուներ նաև Նիկոլ Դումանը: 33 դաշնակցության Չորրորդ ընդհանուր ժողովին (1907 թ.) հղած դիմումով նա ժողովից պահանջում էր պաշտպանել հայ բանվորության շահերը՝ միա-

ժամանակ թույլ չտալով սպանել հայ արդյունաբերությունը, իսկ «դասակարգային» հակամարտությունը պահել «փափուկ սահմանների» մեջ⁷: Նույն տեսակետն էր պաշտպանում, ըստ էության, հայ ազատական հոսանքը՝ նրա տիպական ներկայացուցիչ Ա. Արասխանյանը⁸: Որովհետև, Ֆրիդրիխ Լիստի հեղինակավոր հաստատումով, «ազգային միասնությունն այն ժայռն է, որի վրա պետք է հենվի նրա բարեկեցությունը, հարգանքի հզորության շենքը, նրա առկա ապահովվածությունն ու գոյությունը, գալիքի վեհությունը»⁹:

Ուստի պետությունը պարտավոր է ընդունել այնպիսի օրենքներ ու որոշումներ, որոնք հասարակությանն ու առանձին անհատներին պաշտպանում են անբարեխիղճ մրցակցությունից, կարգավորում են մրցակցային պայքարի սահմանափակումները: Պետությունը, համաձայն օրդոլիբերալների, պարտավոր է կարգավորել սոցիալական ուղորտը, պաշտպանել հաշմանդամների ու մայրության, ծերերի ու երիտասարդության իրավունքները, երաշխավորել սեփականության իրավունքի գործադրումը, ապահովել բժշկվելու և այլ իրավունքներ:

Տեղին է նկատել, որ դեռևս XIX դարի 70-ական թվականներին գերմանական նոր պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները (Բ. Յիլդեբրանտ, Գ. Շմոլեր, Վ. Ջոմբարտ) առաջադրում էին հասարակության մեջ սոցիալական արդարության սկզբունքը արմատավորելու գործում պետության ակտիվ միջամտության անհրաժեշտության խնդիրը: Թեպետ օրդոլիբերալիզմը առաջնությունը վերապահում է անհատական նախաձեռնությանը, այդուհանդերձ ընդգծում է, որ հասարակական կյանքում եսամոլ շահը չպետք է սանձարծակության հասնի: Այն պետք է ենթարկվի հստակ սահմանափակումների: Ընդ որում, մրցակցությունը խթանվում է, իսկ շահույթի աճը ձեռք է բերվում առաջին հերթին իրավական ուժեղ շրջանակների հաստատումով, որն էլ սահմանափակում է տնտեսության մենաշնորհայնացումը, «անմաքուր մրցակցությունն» առհասարակ: Հայաստանի մենաշնորհայնացված տնտեսության վիճակի արմատական բարեփոխման տեսանկյունից բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում կարծր «հակակարտելային օրենքի» ընդունման ու կիրառման փորձը Գերմանիայում: Այս օրենքը Էրհարդը համարում էր «սոցիալական շուկայական տնտեսության» իր ընթրունների «միջուկը»¹⁰:

Ավելին, պետությունը, սոցիալական շուկայական տնտեսակարգում իրականացնելով կարգավորում, կոչված է առանձին անհատների եսասիրությունը ուղղորդել ընդհանուր բարօրության հուն:

Այսպիսով՝ տնտեսական արդար կարգը և տարբեր «խմբային շահերի» համաձայնեցումը, դրանց հաշվեկշռի պահպանումը կարող է ապահովել միայն պետությունը, եթե ճիշտ է որոշում իր դերն ու խնդիրները:

² Stü Eucken W., Die Grundsätze der Wirtschaftspolitik, Tübingen, 1952, էջ 254–289:

³ Ванберг В. "Теория порядка" и конституционное хозяйство. — "Вопросы экономики", 1995, N 12, էջ 87:

⁴ Նույն տեղում, էջ 89:

⁵ Röpke W., Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart, Zürich, 1942, էջ 310–311:

⁶ Erhard L., Wohlstand für Alle, Düsseldorf, 1957, էջ 135, 241:

⁷ Տես Վարանդյան Ս., 33 Դաշնակցության պատմություն, Փարիզ, 1932, հ. 1, էջ 487–488:

⁸ Տես Սարինյան Ռ., Ավետիք Արասխանյան, Եր., 1980:

⁹ Лист Ф., Национальная система политической экономии. СПб, 1891, с. 425.

¹⁰ Зарицкий Б. Е., Людвиг Эрхард: секреты "экономического чуда", с. 135.

Առաջին. պետությունը պարտավոր է սահմանել խաղի պարզ, միասնական և արդար կանոններ, որոնք թույլ չեն տա արտոնություններ, ոչ էլ խտրականություն:

Երկրորդ. պետության խնդիրն է հետևել, որպեսզի այդ կանոնները պահպանվեն խաղի բոլոր մասնակիցների կողմից:

Երրորդ. պետությունն ինքը չպետք է միջամտի խաղին: Նրա գործառույթը անկողմնակալ իրավարարի դերն է, որը սրբագրում է խաղացողների վարքագիծը դաշտում՝ համաձայն մշակված կանոնների:

Չորրորդ. նրանց համար, ովքեր (տարիքի, հիվանդության կամ այլ պատճառներով) ի վիճակի չեն մասնակցել մրցակցությանը, պետությունը պարտավոր է ապահովել սոցիալական պաշտպանության անհրաժեշտ նվազագույնը:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում «սոցիալական շուկայական տնտեսության» ընդգծված ձգտումը՝ լուծել ոչ միայն տնտեսական, այլև սոցիալ-քաղաքական խնդիրներ: Լայն առումով այն ուղղված է մարդուն, նրա ազատությանը, սոցիալական պաշտպանվածությանը: Դարձյալ հիշենք Լ. Էրհարդի դիրքորոշումը. «սոցիալական շուկայական տնտեսության» համակարգի արդյունավետությունն ու արդարության գլխավոր չափանիշը ոչ թե ձեռնարկատերերի շահույթների չափերն են, այլ այն առավելությունները, որոնք ստանում են սպառողները: Մի հայեցակարգ, որը ճանապարհ է բացում դեպի ազատ, տնտեսապես արդյունավետ, ինքնազարգացող կայուն հասարակություն¹¹:

Դասական ազատականության նախկին՝ քաղաքականության հանդեպ տնտեսության առաջնության կանխադրությամբ օրդոլիբերալները հակադրում են տնտեսության նկատմամբ քաղաքականության ու պետության առաջնության տեսակետը: Ընդ որում, պետության միջամտության նպատակը տնտեսության ոլորտում սահմանափակվում է «գործունակ շուկայական տնտեսությանը» օժանդակելով, իսկ միջամտության միջոցները՝ «շուկայականի» շրջանակներով: Այլ կերպ՝ պետությանը հնարավորություն է տրվում ազդել միայն դրամավարկային քաղաքականության լծակներով:

Իհարկե, քննվող սոցիալական շուկայական տնտեսակարգը բազմաբնույթ է և Հայաստանի համար ուսանելի: Ուսանելի է նաև այն պատճառով, որ տվյալ համադրույթը թույլ է տալիս, կարծում ենք, ներդաշնակության եզերք գտնել հասարակական-տնտեսական կարգի և, տվյալ դեպքում, հայոց մեծթափտեղի միջև, այն ծառայեցնել ժողովրդի բարոյական ու հոգևոր վերածննդին: Եվ այդ իմաստով անհրաժեշտ է «ազգայնացնել» այն: Առավել ևս, որ այն «ներծծված» է քրիստոնեության սոցիալական դավանանքի երկու՝ անձի և փոխարկելիության հիմնական սկզբունքներով:

Առաջինը պետության ուշադրության կենտրոն է մղում մարդուն՝ նրան վերածելով տնտեսական ու հասարակական գործունեության չափանիշի: Եվ այդքանով հաղթահարում է բուլշևիկյան էտատիզմը (ֆրանսերեն état-պետություն): Երկրորդն, ըստ էության, ծառայում է ընդունվող ընդհանուր որոշումների ապա-

կենտրոնացմանը՝ առավելագույն ինքնուրույնություն և նախաձեռնություն վերապահելով հասարակական կյանքի կազմակերպման ստորին օղակներին, յուրօրինակ անտես սահման դառնալով տնտեսական գործունեության պետական կարգավորման ու սոցիալական հարաբերությունների միջև՝ ապահովելով առավելագույն ճկունություն առանձին տնտեսական սուբյեկտների ու նրանց միավորումների, նաև պետական կառույցների ու գործառույթների միջև:

Սոցիալական շուկայական տնտեսության համադրույթը և դրանից բխող գործնական քաղաքականությունը, արտահայտելով ժողովրդի հիմնական զանգվածի և ազգային կապիտալի կենսական շահերը, կարող են հանդես գալ իբրև իրական այլընտրանք գոյություն ունեցող համակարգին, կարող են ՀՀ տնտեսական և քաղաքական նպատակների ռազմավարությունը ուղղորդել տևական ժամանակաշրջանով: Եթե, անշուշտ, պահպանվի իրական վերափոխումների այն մեթոդաբանությունը (մարտավարությունը), որն անցել է գործնական քաղաքականության փուլով: Նույն էրիարդը, նկատի ունենալով Գերմանիայի անցման շրջանի բազմաբովանդակ կյանքը, համարում էր, որ համապատասխան քաղաքականության արդյունավետության համար, այն պետք է հասկանալի լինի քաղաքացիներին, համոզի նրանց իր ճշմարտացիությանը, լինի հետևողական, քանզի տատանումներով վարվող քաղաքականությունը վատթարագույնն է: Նա պետք է լինի բաց ու ազնիվ և ի վերջո մարտավարորեն ճիշտ կառուցվի, ուստի և կողմնորոշվի ոչ միայն երկարաժամկետ վերջնական արդյունքներին, այլև բնակչության ժամանակային ակնկալիքների տեսակետից լինի համոզիչ՝ ցուցադրական արդյունավետ տպավորություններով¹²:

Անտարակույս սոցիալական շուկայական տնտեսության սկզբունքներով ստեղծված ՀՀ ազգային տնտեսության համալիրը «կբավարարի» ՀՀ գալիքով շահագրգիռ շերտերին, որոնց թվում՝ ինչպես «աշխատավոր ընդհանրությանը», այնպես էլ մտավորականությանն ու արդյունաբերող դասակարգին: Այն կհամադրի ավանդականությունն ու երկրի քաղաքական-տնտեսական արդիականացումը:

Ուսանելի է Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության տեսական հայեցակարգի «ճշգրտման» փորձը՝ «Գողեսբերգյան ծրագրի» (1959) ընդունումից հետո, երբ տեղի ունեցավ նրա տնտեսական պլատֆորմի մերձեցումը «սոցիալական շուկայական տնտեսության» հայեցակարգին: Այն արտահայտվեց ոչ միայն «մրցակցություն» որքան հնարավոր է, պլանավորում որքան անհրաժեշտ է» ծրագրային դրույթով, այլև այն բանով, որ գալով իշխանության նրանք ոչ միայն չկարողացան, այլև նույնիսկ չուզեցին արմատապես փոխել տնտեսության կարգավորման գոյություն ունեցող, փաստորեն, էրիարդյան համակարգը: Իսկ Գերմանիան դրանից շահեց: Ուշագրավ է նաև Հարավային Կովկասի երկրների զարգացման առաջնահերթությունների ընտրության մասին Ն. Շմելյովի առաջարկների համալիրը: Դրանք են.

• ագրարային սեկտորի արագացված զարգացում՝ դրա արմատական բարեփոխման ճանապարհով,

¹¹ Նույն տեղում, էջ 137:

¹² Նույն տեղում, էջ 33:

• այդ երկրների վերածուծը մշակող գլոբալ արդյունաբերության «հավաքման հրապարակի»,

• սեփական բնական էներգետիկ պաշարների ինտենսիվ շահագործում,

• մասնագիտացում տարանցիկ առևտրային և տրանսպորտային ծառայությունների մեջ:

«Առաջ անցնող» տիպի ամենահաջողված երկրները իրենց տնտեսական ռազմավարության մեջ համակցել են տվյալ չորս ուղղությունները¹³:

ՀՀ-ում ընթացող ներքին գործընթացները, ժողովրդի զանգվածային հիասթափությանը, հայոց հասարակական-քաղաքական զարգացումը մղում են ծախս-կենտրոն: Սոցիալական արդարության հանդեպ «բնածին» հակումներ ունեցող ժողովուրդը կանի իր ընտրությունը, իսկ Արևելք-Արևմուտք երկրաքաղաքական խաչմերուկում գտնվող հանրապետությունը կզարգանա, մշակութային երկխոսության «դաշտում» գտնվող հայկական քաղաքակրթությունը կարձանագրի իր առաջընթացը, դեպի եվրոպական քաղաքակրթություն ուղղորդված ժողովուրդը կշահի, եթե XXI դարը ՀՀ համար դառնա «կարգի տեսության» հասարակություն:

Եվ դրանով ՀՀ-ն կզբաղեցնի քաղաքակրթական իր տեղը տարածաշրջանում ու ժողովուրդների համաշխարհային հանրակցության մեջ: Հարաշարժ ու զարգացող ՀՀ-ն կստանա հնարավորություն իրականություն դարձնելու հավասարակշռության երաշխավորի գործառույթ նույն տարածաշրջանում:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ

Ազգային գաղափարախոսության մշակման հարցը հայ փիլիսոփայական և գիտաքաղաքական մտքի հերթական և հրատապ խնդիրն է: Այն բարդ է ոչ միայն գոյաբանական և իմացաբանական հարցադրումների տեսանկյունից, այլև համաշխարհային հանրության մեջ իշխող ընդհանուր տրամադրության առումով: Մասնավորապես, համաշխարհայնացման (գլոբալացման) և ազատականության (լիբերալիզմ) հաղթարշավի պայմաններում չի խրախուսվում ինչպես ազգային ուսումնասիրությունն առհասարակ, այնպես էլ կոնկրետ ազգային գաղափարախոսության մշակումների ձեռնարկները: Սակայն, որպես XX դարի երկրորդ կեսերի ընդհանուր երևույթ, ազատականության հաղթարշավը ծնում է նրա հակադարձությունը, **ինդիգենացիայի** գործընթացը, որը դիտվում է որպես վերադարձ ազգային արմատներին: Այն (ինդիգենացիան) բնորոշ է ԱՊՀ տարածքի բոլոր պետական կազմավորումներին ու նույնիսկ պետական իշխանություն չունեցող ազգերին, գրեթե առանց բացառության:

Անկախ պետականության, տարածաշրջանային տեղաշարժերի և համաշխարհային բարդ գործընթացների մեր օրերում պատմության և մշակութային հարուստ ժառանգություն ունեցող հայ ժողովրդի համար հիմնախնդրի քննարկումն ու համապատասխան հայեցակարգի մշակումը դառնում է խիստ հրատապ, որի վերջնական արդյունքը, մեր կարծիքով, ազգային իդեալի առաջադրումն է:

Հարցադրման շրջանակներում անհրաժեշտ է առնվազն հետևյալ զույգ հասկացությունների՝

I խումբ

գաղափարախոսություն
նույնացում
ինքնություն
ինքնագիտակցություն
մշակույթ (քաղաքակրթություն)
աշխարհայացք

II խումբ

ազգային գաղափարախոսություն
ազգային նույնականացում
ազգային ինքնություն
ազգային ինքնագիտակցություն
էթնոմշակույթ (հայկական քաղաքակրթություն)
ազգային աշխարհայացք

բովանդակության բացահայտումը:

Եթե առաջին խումբ հասկացություններն ունեն **ընդհանուր** բնույթ և անհրաժեշտ է նրանց բովանդակության բացահայտումն առհասարակ, ապա երկրորդ խումբ հասկացությունները **եզակի են**, նրանք են, որ պահանջում են մեր կողմից մանրակրկիտ ուսումնասիրություն, և որոնց միջոցով է, որ հնարավոր է սահմանել այն **ուրույն, ինքնատիպ (եզակի)** հատկանիշները, որոնք բնորոշ են հայ ժողովրդի հոգեբանությանը, նրա մշակույթին (քաղաքակրթությանը) և պատմությանը:

Ավելորդ չէ ընդգծել, որ հայոց ազգային գաղափարախոսությունը պարփակված է առաջին հերթին նրա պատմության, էթնոմշակույթի (քաղաքակրթության) և Հայաստանի աշխարհագրության մեջ:

Ուստի, աշխատանքի շահեկանությանը պահանջում է սահմանել երկրորդ խումբ հասկացությունների բովանդակությունը որպես ամեն մի հետազոտության իրականացման մեկնակետի: Եվ այսպես.

Ազգային գաղափարախոսությունը հայացքների մի համակարգ է ազգի, նրա արժեքների, նպատակների ու ակնկալիքների, նրա քաղաքականության ու ապրելակերպի, հոգեկերտվածքի ու հատկապես բնավորության, ուրիշ էթնոսներից տարբերության ու նրանց հետ նմանության և այլնի մասին (Ա. Նալչաջյան): Ազգային գաղափարախոսությունը արտահայտում և պաշտպանում է ազգի շահերն ու արժեքները պետական իշխանության ոլորտում, համաշխարհային հանրության համապատասխան կառույցներում (ինստիտուտներում): Ազգային գաղափարախոսությունը հանդես է գալիս որպես ազգային քաղաքական շարժումների հոգևոր հիմք: Այն բխում է ազգային իդեալից, ծառայում է նրա հիմնավորմանն ու իրականացմանը:

Ազգային ինքնագիտակցությունը պատկերացումների այն մակարդակն է, որը բնորոշում է այս կամ այն ազգային հանրությանը պատկանող մարդկանց կողմից նրա իդեալների, մշակութային նորմերի, ավանդույթների, կենցաղային

¹³ Гаджиев К.С., Геополитика Кавказа, М., 2001, с.64.

ստերեոտիպների յուրացումը, ինչպես նաև տվյալ սոցիալ-էթնիկական համրության կողմից որջ հասարակության մեջ նրա շահերի ու դրույթյան ըմբռնումը:

3.9. – Անհրաժեշտ է նկատել, որ ուժեղ և կայուն ազգային ինքնագիտակցության առկայությունն է հատկանշում հայկական էությունը, որի հիմքում ընկած է, անկասկած, առաջին հերթին, էթնոմշակույթը:

Ձուգահեռարար, պետք է կարողանալ տալ «ազգ» հասկացության իրական բովանդակության սահմանումը, հաղթահարելով թե «գիտական» զրականության մեջ տարածված մարքս-լենինյան ըմբռնումը, թե Արևմուտքում լայնորեն տարածված հայեցակարգերի միակողմանիությունն ու արտապատմականությունը, և թե զանգվածային գիտակցության ուղորտում տասնամյակների ընթացքում կայունացած աղճատումները:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ, ԱՌԱՋՆԱՅԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անվտանգությունը հասարակական օրգանիզմի այն վիճակն է, երբ նա ներքին ու արտաքին անբարենպաստ ներգործությունների պայմաններում էլ պահպանում է իր ամբողջությունն ու ինքնազարգացման կարողությունը: Ազգային անվտանգությունը սահմանվում է որպես կապերի ու հարաբերությունների այնպիսի ամբողջություն, որոնք բնութագրում են անձի, հասարակության և պետության մի վիճակ, երբ ապահովվում է նրանց հաստատուն գոյությունը, կենսական պահանջները բավարարումն ու իրականացումը, ներքին ու արտաքին վտանգների արդյունավետ կասեցումը, անձի, հասարակության և պետության ինքնազարգացումն ու առաջընթացը:

Ազգային անվտանգությունը արտացոլում է անվտանգության կապը ազգի որպես ամբողջական համակարգի հետ: Վերջինս իր մեջ ընդգրկում է հասարակական հարաբերություններն ու ազգային գիտակցությունը, հասարակության ինստիտուտներն ու նրանց գործունեությունը, որոնք և ապահովում են ազգային շահերի իրականացումը պատմականորեն ձևավորված կոնկրետ իրադրության մեջ: Ազգը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս որպես էթնիկական մի համրություն իր ավանդույթներով, սովորույթներով ու մշակույթով:

Ընդունված է առանձնացնել ազգային անվտանգության երեք մակարդակ, անվտանգության երեք սուբյեկտ՝ **անձ, հասարակություն և պետություն**: Անձի անվտանգության համար հանգուցային խնդիր է նրա **իրավունքների և ազատությունների** պահպանումը, հասարակության համար **կայունությունը**, քաղաքացիների կյանքի **նորմալ պայմանների** ապահովումը, **նյութական ու հոգևոր** արժեքների բազմապատկումը, պետության համար **նրա ինքնիշխանությունը, տարածքային ամբողջականությունը, սահմանադրական կարգը**: Ընդ որում՝ ազգային անվտանգությունը ան-

բողջության մեջ բազմապլան է, համալիր, իսկ հաճախ՝ հակասական մի համակարգ: Ուստի նա պահանջում է գիտաքաղաքական չափանիշների կիրառություն:

Ազգային անվտանգության **հայեցակարգը** (կոնցեպցիան) հայացքների որոշակի համակարգ է անձի, հասարակության և պետության գոյությունն ու առաջընթացը ապահովելու մասին: Այն անվտանգության ըմբռնման, մեկնաբանության եղանակ է, հիմնական տեսակետ, նրա համակարգային մեկնաբանության դեկավարող գաղափար, առաջատար մտահղացում, կառուցողական սկզբունք: Անվտանգության հայեցակարգը ձևավորվում է երկրի աշխարհագրական, բնակլիմայական, տնտեսական, ժողովրդագրական, ընկերային, քաղաքական, ռազմաքաղաքական, ազգագրական, բարոյական ու այլ ազդակների, ազգային ու մշակութային ավանդույթների ճանաչողության հիման վրա: **Վարդապետությունը** (դոկտրինը) ուսմունք է, սկզբունքների ամբողջություն, համակարգված տեսություն: Անվտանգության վարդապետությունը ձևակերպում և իրենով արտահայտում է անվտանգության ռազմավարական ընդհանուր նպատակները: Շատ հաճախ նա պետական պաշտոնական դրույթների համակարգ է: Հայեցակարգը (կոնցեպցիան) նախորդում է վարդապետությանը (դոկտրինին): Հաճախ վարդապետությունը ընկալվում է որպես հայեցակարգ: Մինչդեռ՝ վարդապետությունը ձևավորվում է որոշակի հայեցակարգի շրջանակներում:

Անվտանգության հայեցակարգը հիմնական ռազմավարական գերխնդիրները ձևակերպում է ընդհանուր հասկացություններով, որոշակիորեն վերացարկվում է հասարակական կոնկրետ իրադրությունից, ընդգրկում է պատմական տևական ժամանակաշրջան: Ուստի և կոնկրետացնում է իր բաղադրամասերում: Բովանդակային առումով ազգային անվտանգության ընդհանուր հայեցակարգի մեջ ընդունված է առանձնացնել քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, բնապահպանական, տեղեկատվական (ինֆորմացիոն) անվտանգությունը, ինչպես նաև ազգի մշակութային զարգացման անվտանգությունը (առաջնահերթությունները որոշվում են ազգային շահերի սահմանման ճանապարհով): Յուրաքանչյուր երկրի, այդ թվում նաև արդի Հայաստանի անվտանգությունը եսպես կախված է արտաքին միջավայրից: Հայաստանի պայմաններում կենսական են տարածաշրջանային՝ Հարավային Կովկասի, Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպական և միջազգային անվտանգության համակարգերը:

Անվտանգության ուղորտների ապահովման հիմնական սուբյեկտը պետությունն է, որն իր տվյալ գործառույթը իրականացնում է օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների միջոցով՝ գործող համապատասխան օրենսդրության շրջանակներում: Սակայն պետությունը ինքը ևս անվտանգ գոյության պահանջ ունի: Իշխանության բարձրագույն մարմինները այդ խնդիրը լուծում են հատուկ պետական կառույցների, ամբողջ բնակչության օգնությամբ: Պետանվտանգությունը աշխարհի բոլոր պետությունների առաջնահերթ հոգացողության և ուշադրության առարկան է: Անվտանգության ապահովման անմիջական գործառույթի իրականացման համար

գործադիր իշխանության համակարգում կազմավորվում են անվտանգության համապատասխան մարմիններ: Պետանվտանգության կարևոր խնդիրը ազգային անվտանգության վտանգների (սպառնալիքների), այսինքն՝ ազգի հասարակության և պետության կենսական շահերի վտանգ ներկայացնող պայմանների ու գործոնների հանրագումարի կանխատեսումն ու ժամանակին վերացումն է:

Պետանվտանգության գլխավոր խնդիրն է այնպիսի տնտեսական, քաղաքական, միջազգային ու ռազմագիտական պայմանների ստեղծումն ու պահպանումը, որոնք թույլ կտան ազգի՝ որպես ամբողջության, համակողմանի զարգացումը: Այս հանգամանքը բացառիկ նշանակություն ունի հայության, որպես աշխարհասփյուռ ժողովրդի, ուժերի ու կարողությունների համախմբման տեսակետից՝ ազգային պետության միջազգային դիրքերի ամրապնդման և տարածաշրջանային գործոնի ապահովման ռազմավարական նկատառումներով:

Ազգային անվտանգության ապահովման հիմքում կարող են ընկած լինել հետևյալ սկզբունքները.

- սահմանադրական կարգի պաշտպանությունը,
- անվտանգության բոլոր բաղադրամասերի միասնությունը, փոխգործողությունը և հավասարակշռությունը, առաջնահերթությունների փոփոխումը՝ կախված իրադրությունից,
- անվտանգության քաղաքական, տնտեսական և տեղեկատվական ապահովումը,
- իրապաշտությունը (առկա ռեսուրսների, ուժերի և միջոցների հաշվառումով) ներքին ու արտաքին քաղաքական խնդիրների առաջադրման ժամանակ,
- միջազգային օրենսդրության գերազանց իմացությունը և համապատասխան կիրառությունը,
- անվտանգության ապահովման ուժերի և միջոցների կենտրոնացված համակարգումը,
- Հայաստանի ազգային շահերի պաշտպանության նպատակով կանխատեսման ծառայությունների ստեղծումն ու հստակ կազմակերպումը և նախականխող հարվածների վերաբերյալ որոշումների ընդունումը:

Որևէ երկրի, առավել ևս Հայաստանի ազգային անվտանգության հայեցակարգը մշակելիս անհրաժեշտ է օրյեկտիվ իրողությունների (սկզբունքների) հաշվառում, որոնցից են.

- երկրի աշխարհագրական դիրքը և Հարավային Կովկասի, մեծ հաշվով Սերժավոր Արևելքի երկրաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) տարածաշրջանի առանձնահատկությունները,
- տարածաշրջանով շահագրգիռ հիմնական պետությունների՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Թուրքիա, Իրան, Չինաստան, Եվրամիություն երկրառազմավարության (գեոստրատեգիայի) իմացությունը,
- Ադրբեջանի և Վրաստանի ներքին կյանքի ու արտաքին քաղաքական

նության վերաբերյալ համապարփակ տեղեկատվության կուտակում, վերլուծություն և նրանց հիման վրա անվտանգության սցենարների մշակում,

- հայոց քաղաքակրթական-մշակութային յուրահատկությունը,
- հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ վիճակը,
- հայ ժողովրդի ազգային հոգեկերտվածքի առանձնահատկությունները և այլն:

ՅՈՒՆԵՍԿՈՒԿԱՐԿԱՅԻՆՈՂ

3.4. – Հարկ է նկատի ունենալ, որ ազգային անվտանգության հայեցակարգերն ու վարդապետությունները, որպես կանոն, մշակվում են ազգային շահերի սահմանումից հետո և նրանց շրջանակներում: Եվ ընդհանրապես, ազգային կենսական շահերի սահմանման միջոցով է միայն հնարավոր արտոռոշել անվտանգության վտանգների (սպառնալիքների) հիմնական ուղղությունները և մշակել անվտանգության ապահովման իրավաքաղաքական մեխանիզմները:

.....	ըզմադոմցյալ մալգոդայանքատ մայխամումՅ
38	ցգուչ իջդար մալգոտոսխաղախարար միլարքմ
.....	ցմալգոմ, ցմալգոդայանար, մալգոտմասխմա միլարքմ
88	ըլմմմալգոդդմաքառա, ցմադոլխամ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արևելյան Հայաստան. ռազմավարական նշանակությունը.....	3
Հանքիներին հիպոթեզը և հայոց քաղաքակերթական ինքնությունը	12
Տնտեսական ռազմավարության այլընտրանքը	24
Ազգային գաղափարախոսության հարցի շուրջ	34
Ազգային անվտանգություն. հասկացությունը, էությունը, ձևավորումը, առաջնահերթությունները	36

պատկանում.

• իրաստիպությունը (անուր մտաբանելի ու թեմ ու ինքնին հաշվառումով) ներքին ու արտաքին քաղաքական լինելիների առարկայում ծառայում.

• միջազգային օրենսդրության գերազանց իմացությունը և համապատասխան կրթությունը.

• անվտանգության առաջնահերթության իրենցինքնին իրենցինքնին իմացությունը.

• Հայաստանի ազգային շահերի պաշտպանության նպատակով կամիայունաման ծառայությունների մեղմումը ու հարևան երկրներում ու մատակարարող հարկավոր մեղմումը իրենցինքնին իրենցինքնին իմացությունը.

Ինչևէ որով, առաջին ևս Հայաստանի ազգային անվտանգության հարցում հարկավոր անվտանգության մեղմումը ու օգնելիների (ու իրենցինքնին) իրենցինքնին իրենցինքնին.

• երկրի ազգային անվտանգության դրոշմը և Հայաստանի հովանավոր մեղմումը հարկավոր անվտանգության մեղմումը իրենցինքնին իրենցինքնին իմացությունը.

• օգնելիների շահագրգիռ իմացությունը պետությունների Ռուսաստան (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Իրան, Չինաստան, Եվրամիություն) երկրներում իրենցինքնին իրենցինքնին իմացությունը.

• Ազգային անվտանգության մեղմումը իրենցինքնին իրենցինքնին իմացությունը.

9H

+ 2-64

42